

PRAYING WITH IMAGES

Evelyne Verheggen

Images have always played an important role in the history of the Roman Catholic Church. Although it clearly states in the Old Testament, 'Thou shalt not make unto thee any graven image,...' (Exodus 20:4), the image has, in spite of much discussion, remained almost as important as the written word. As early as the 6th century, Pope Gregory the Great (circa 540-604 A.D.) justified the use of images in order to explain the faith in a visual way to the illiterate. Thus, for the first time, the principle function of pictures was put into words: they were an appropriate aid to learning the catechism. The fact that, as a natural extension of this application, pictures were venerated because of their possible beneficial and miraculous properties was also tolerated. It was one of the controversies in the 16th century that led to the schism between the Catholics and the Protestants.

BIDDEN MET BEELDEN

Evelyne Verheggen

In de geschiedenis van de Rooms-katholieke kerk hebben beelden altijd een belangrijke rol vervuld. Hoewel in het Oude Testament staat vermeld: 'Gij zult geen beelden aanbidden of vereren' (Exodus 20:4), bleef het beeld ondanks veel discussies bijna net zo belangrijk als het woord. Al in de 6^e eeuw rechtvaardigde paus Gregorius de Grote (ca. 540-604) het gebruik van beelden om ongeletterden het geloof aanschouwelijk uit te leggen. Hiermee werd voor het eerst de voornaamste functie van beelden onder woorden gebracht: zij waren een geschikt hulpmiddel bij de catechese. Dat in het verlengde hiervan beelden ook werden vereerd omdat ze heilzaam zouden zijn en met wonderen zouden zijn omgeven, werd daarbij getolereerd. Het was één van de controversen die in de 16e eeuw leidden tot het schisma tussen de katholieken en de protestanten.

Praying with the aid of prayer or devotional prints took hold strongly in Western Europe in the late Middle Ages under the influence of the Modern Devotion movement. In the most important book brought forth by this movement, 'The Imitation of Christ', its author Thomas à Kempis (ca. 1380-1471) encouraged the readers to keep the image of Christ in their minds in everything they did. They had to identify themselves with Him so that in so doing He lived in their hearts. The thoughts of the faithful must not stray from His image. In the monasteries of the Modern Devotion, beautiful illustrations were added to books and manuscripts usually in the form of miniatures. From the 15th century onwards, the illustrations were disseminated in the form of individual copper or wood engravings.

Manuscripts and books containing religious illustrations providing instruction and reminders were produced in great numbers in the late Middle Ages. Books of Breviary were generally illustrated with beautiful miniatures, which were intended to stimulate concentration during breviary - the reading of the books of hours. Mnemonic pictorial bibles were already known at the end of the 15th century. The illustrations in these 'memory books' did not usually depict actual events or proceedings but summarized certain (bible) texts with the aid of references, symbols and keywords.

BIBLE PRINTS

Around 1500, Albrecht Dürer and Lucas van Leyden became the new trendsetters in the visual representation of religious ideas. The first illustrated bibles were published in printing centres such as Frankfurt, Basel, Paris, Lyon, Antwerp and Amsterdam in the 16th century. An appendix (the 'Passional') containing fifty bible prints appeared with Martin Luther's translation of the Bible, the 'Betbüchlein' (Prayer Book), in 1529. It is true that Luther rejected adoration of imagery but he did encourage the use of bible prints to broaden knowledge of the Scriptures. Prayer aided by images was developed further by various Catholic writers, including Ignatius van Loyola and Franciscus van Sales, during the 16th and 17th century in keeping with the reaffirmation of Catholic beliefs after the Council of Trent (1545-1563) in which the ideals of the Counter-Reformation were formulated. The intensive use of visual stimuli appeared to be a productive method of support and underpinning.

PRAYER AND WORK

Traditionally, women were generally less well practiced in the reading of edifying books, which were often also written in Latin, and therefore took more inspiration from pictures in their personal devotions rather than from texts. It is known that some late medieval convents owned a printing press and produced their own prints. The sisterhoods at Vilvoorde Bethanië and Mechelen for example, where the canonesses produced religious texts and illustrations from woodblocks in a 'formerye' (a work place), are known to have distributed the 'beeldekens' (diminutive name for portraits) they produced to fellow sisters on feast days and anniversaries. Around 1500, a printing press also stood in the motherhouse of the Brigittine Nuns in St. Birgitta's Abbey in Vadstena in Sweden, and probably in the priory of the sisters of the same order in Rosmalen.

Het bidden met behulp van bid- of devotieprenten ontwikkelde zich sterk in West-Europa in de late Middeleeuwen onder invloed van de Moderne Devotie. In het belangrijkste boek dat deze stroming voortbracht, 'De navolging van Christus', spoorde de schrijver Thomas a Kempis (ca. 1380-1471) de lezers aan om bij alles wat ze deden het beeld van Christus voor ogen te hebben. Ze moesten zich zodanig met Hem vereenzelvigen, dat Hij als het ware in hun hart woonde. De gelovigen mochten hun gedachten niet van zijn beeld afhouden. In de kloosters van de Moderne Devotie werden aan de boeken en handschriften fraaie afbeeldingen toegevoegd, meestal in de vorm van miniaturen. De afbeeldingen werden vanaf de 15^e eeuw in de vorm van koper- en houtgravures ook los verspreid.

De handschriften en boeken met religieuze voorstellingen, die dienden tot onder-richt en herinnering, werden in de late Middeleeuwen in grote hoeveelheden vervaardigd. Getijdenboeken werden over het algemeen voorzien van fraaie miniaturen die de concentratie tijdens het brevieren - het lezen van de getijdenboeken - moesten ondersteunen. Mnemotechnische prentenbijbels zijn reeds bekend uit het einde van de 15^e eeuw. De afbeeldingen uit deze 'geheugenboeken' geven meestal geen concrete gebeurtenissen of handelingen weer, maar vatten met behulp van verwijzingen, symbolen en trefwoorden bepaalde (bijbel-)teksten samen.

BIJBELPRENTEN

Rond 1500 werden Albrecht Dürer en Lucas van Leyden de nieuwe trendsetters voor de verbeelding van het religieuze gedachtegoed. Vanaf de 16^e eeuw verschenen de eerste prentenbijbels in grote Europese drukkerscentra, zoals Frankfurt, Basel, Parijs, Lyon, Antwerpen en Amsterdam. Bij Luthers bijbelvertaling, het 'Betbüchlein' (bidboekje), verscheen in 1529 een appendix met vijftig bijbelprenten, de 'Passional'. Luther verwierp weliswaar de beeldverering, maar stimuleerde het gebruik van bijbelprenten om de kennis over de Schrift te vergroten.

Het bidden met behulp van beelden werd door verscheidene katholieke auteurs, onder wie Ignatius van Loyola en Franciscus van Sales, in de loop van de 16^e en 17^e eeuw verder ontwikkeld, passend in het beeld van hervormingen na het Concilie van Trente (1545-1563) waarin de nieuwe lijn van de Rooms-katholieke kerk werd vastgelegd en afgebakend. Het intensieve gebruik van beeldmateriaal bleek een vruchtbare methode ter ondersteuning en onderbouwing.

BIDDEN EN WERKEN

Omdat vrouwen aanvankelijk minder onderlegd waren in het lezen van stichtelijke boeken - die vaak ook nog in het Latijn waren geschreven - lieten zij zich voor hun privé-devotie traditioneel meer inspireren door beelden dan door teksten. Van enkele laatmiddeleeuwse vrouwenkloosters is bekend dat ze een drukpers bezaten en zelf prenten vervaardigden. Zoals bij de kloosterzusters te Vilvoorde en Bethanië te Mechelen waar de kanunnikessen in een 'formerye', een werkplaats, met houtblokken religieuze teksten en afbeeldingen afdrukten. Hiervan is bekend dat de 'beelde-

EEN GEESTELIJKE MAAGD OF KLOPJE WENDT ZICH, GEKNIELD VOOR EEN (HUIS)ALTAAR, IN GEBED TOT HAAR BRUIDEGOM. HET ONDERSCHRIFT VAN DIT DEVOTIEPRENTJE LUIDT: 'O JESUS SOET MIJNEN BEMINDEN LAET MIJN ZIEL U ALTIJDT VINDEN'.

Anoniem, 18^e eeuw, geschilderd op perkament.

(collectie Museum Catharijneconvent, Utrecht, inv. OKM dp9018)

A SPIRITUAL VIRGIN OR 'KLOPJE' (LAY SISTER) ADDRESSES HER PRAYERS TO HER BRIDEGROOM KNEELING BEFORE A FAMILY ALTAR. THE INSCRIPTION READS: 'O JESUS SOET MIJNEN BEMINDEN LAET MIJN ZIEL U ALTIJDT VINDEN' (O JESUS, MY SWEET BELOVED) LET MY SOUL ALWAYS REST IN YOU).

Anonymous, 18th century, painting on parchment.

(St. Catherine's Convent Museum collection, Utrecht, inv. OKM dp9018)

The faithful followed a life according to the principles as written down by St Benedict; the execution of handicrafts was as important as prayer. The sisters devoted their hours of labour to the (spiritual) education of young females, daily household chores and handicrafts. Spiritual meaning was associated with the execution of these crafts. Indeed, it offered the opportunity to pray while working, and was viewed as an exercise in prayer. Handicrafts in convents could include all sorts of activities such as spinning, lacemaking, embroidery, the production of miniatures, the transcribing of books and the decoration of reliquaries (filigree work). In German-speaking regions this craftwork was referred to as 'Klosterarbeit' or even 'Klosterfrauenarbeit' because it was primarily practiced by nuns in convents.

'ANDACHTSBILDER'

An interesting collection that has also given us an insight into the late medieval representational crafts culture of religious women was discovered in Wienhausen near Celle

kens' onder meer bij feesten en jubilea aan medezusters werden uitgedeeld. Rond 1500 stond er ook een drukpers in het Zweedse Vadstena, het moederklooster van de Birgittinessen en waarschijnlijk ook bij dezelfde zusters te Rosmalen.

Religieuzen leidden een leven zoals de grondregel van Benedictus dat voorschreef. Naast het bidden was het verrichten van handwerk belangrijk. De zusters besteedden de uren van het werken aan het (geestelijk) opvoeden van vrouwelijke jeugd, de dagelijkse huishoudelijke werkzaamheden en het verrichten van handwerk.

Aan het handwerk werd een spirituele betekenis verbonden. Het bood immers de mogelijkheid om naast het bidden te werken, het werd beschouwd als een oefening in gebed. Het handwerk in de vrouwenkloosters kon allerlei vormen aannemen, zoals spinnen, kantklossen, borduren, het tekenen of schilderen van miniatures, het kopiëren van boeken en het vervaardigen van reliekenapplicaties ('draadwerken'). In het Duitse taalgebied wordt het handwerk aangeduid met 'Klosterarbeit' of zelfs 'Klosterfrauenarbeit', omdat dit hoofdzakelijk in vrouwenkloosters werd geïmplementeerd.

ANDACHTSBILDER

Een interessante collectie die ons mede inzicht heeft gegeven over de laatmiddeleeuwse beeld- en handwerkcultuur van religieuze vrouwen werd in 1953 aangetroffen in Wienhausen bij Celle. Op deze plaats werd in 1221 een klooster gesticht dat nu nog steeds als een gemeenschap van Lutherse zusters functioneert. In de late Middeleeuwen was het religieuze leven van de circa 150 aanwezige nonnen, novicen en lekenzusters gebaseerd op de ideeën van de Moderne Devotie. Het klooster bleef een Cisterciënzerinnenklooster tot aan de Lutherse hervorming in 1616.

In de herfst van 1953 werden in de middeleeuwse kapel de koorbanken terzijde geschoven en de vloerplanken gelicht. Tevoorschijn kwam een schat van middeleeuwse gebruiksvoorwerpen waaronder brillen, relieken en devotieafbeeldingen, die - al of niet met opzet - door de eeuwen heen tussen de vloerplanken waren gevallen of gestopt. De meeste objecten zijn te dateren tussen de 14^e en 16^e eeuw.

Opmerkelijk is de grote diversiteit van de aangetroffen 'Andachtsbilder' of devotieafbeeldingen. Behalve 35 schilderijen op perkament, papier en leer kwamen er twaalf tinnen, loden, houten of benen insignes of beeldjes, zeven houten gebedsbordjes, twee glasschilderingen, twintig houtsneden, negen kopergravures, twee metaalgravures en dertien papieren reliëfs tevoorschijn. Veel van deze objecten zullen in het klooster, dat ook bekend stond om zijn borduurwerk, zelf zijn geproduceerd of gemaakt.

Papieren reliëfs uit de Middeleeuwen zijn zelden overgeleverd. In tegenstelling tot de papieren en perkamenten devotieprentjes konden de opgewerkte prenten niet bewaard, geplakt of bijgebonden worden in boekjes of handschriften en gingen ze over het algemeen verloren. De papier-maché afbeeldingen werden gevormd op

in 1953. A convent was founded on this site in 1221, and still functions as a community of Lutheran sisters to this very day. The religious life of the 150 nuns, novices and lay sisters who lived there in the later Middle Ages was based on the ideas of the Modern Devotion. The monastery however, remained a community for Cistercienser sisters until the Reformation in 1616.

In the autumn of 1953, the choir stalls in the medieval chapel were pushed aside and the floor boards lifted, revealing a veritable treasure trove of medieval implements, including spectacles, relics and devotional images that - either intentionally or by accident - had fallen or become hidden between the floorboards through the centuries. Most of the items date from between the 14th and 16th centuries.

The great diversity of 'andachtsbilder' or devotional images found is remarkable. Apart from 35 paintings on parchment, paper and leather; twelve tin, lead, wooden or bone insignia or badges, seven wooden prayer boards, two paintings on glass, twenty wood, nine copper and two metal engravings, and thirteen moulded reliefs made of paper were also found. Many of these objects would have been made or produced in the convent itself, which was also renowned for its embroidery work.

Moulded paper reliefs from the Middle Ages have rarely survived. In contrast to the devotional prints on paper and parchment, the 'embossed' prints could not be collected, pasted or bound into books or manuscripts and were generally lost. The papier-mâché images were formed on metal moulds and then painted (see illustration page 253). The following recipe for making paper reliefs, which survives from 1510, comes from the St. Katharine Convent in Nuremberg. Freely translated it states:

'If you wish to impress an image from paper that looks as if it has been carved from wood or some other material, take two parts paper (or as much as you think required) and tear the paper into small pieces. Put the pieces in a pan and cover in water. Put the pot on the fire and let simmer for two hours. Drain off the water and remove the pulp from the pan. Process the pulp with a pestle and mortar to form a mass. Then take a copper mould, or one made of lead, first fill the mould with a thin layer of the pulverized pulp, and gradually add more layers until the desired thickness is achieved. Using a heavy object, press out the excess water from the pulp. Then fill the mould with warm, dry rags to absorb more water from the pulp, or lay a thick piece of felt weighted down with a heavy object on the pulp. Put in the press for a quarter of an hour. Finally, place a warm stone from the hearth in the mould and leave until the paper can be shaken loose from the mould.'

In Wienhausen various devotional prints depicting the 'Vera Icon' - the true likeness of Christ - were also found. These prints served as amulets or as a prompt for prayer. A similar representation in papier-mâché from the end of the 15th century has survived and is now preserved in the St. Catherine's Convent Museum in Utrecht. This sort of paper relief was an inexpensive imitation of a wooden sculpture. These popular wooden devotional images were

metaalmodellen, waarna ze werden beschilderd (zie afbeelding hierboven). Uit het St. Katharinaklooster in Neurenberg is een recept voor het maken van papierreliëfs uit 1510 overgeleverd.

Vrij vertaald komt het recept op het volgende neer:

'Als u een beeld op papier wilt drukken, dat er uitzien alsof het van hout gesneden of welk ander materiaal dan ook, neem dan twee delen papier (of zoveel als u nodig denkt te hebben), en scheur het papier in kleine stukken. Doe de stukken in een schoone pan en giet er koud water over. Zet de pot op het vuur en laat het twee uur sudderen. Giet daarna het water af en haal de pulp uit de pan. Bewerk de pulp met een vijzel in een mortier, tot het een massa wordt. Neem dan een vorm van koper, of van lood, pak de gevijzelde pulp en vul de vorm eerst met een dunne laag en vervolgens met steeds dikkere lagen tot de gewenste dikte is bereikt. Duw met een hard voorwerp de pulp aan, zodat het overtollige water er uit kan lopen. Vul de vorm vervolgens telkens met nieuwe warme, droge doeken om het vocht verder uit de pulp te trekken, of leg een dik stuk vilt voorzien van een gewicht op de pulp. Leg het geheel een kwartier lang onder een pers. Leg tot slot een warme steen uit de haard in de vorm laat het een tijdje liggen tot het papier uit de vorm te kloppen is.'

MAN VAN SMARTEN TUSSEN MARIA EN JOHANNES.
Wienhausen, tweede helft 15^e eeuw.
Twee identieke papierreliëfs, verschillend beschilderd; doorsnede 11 cm.
(collectie Kloster Wienhausen, inv. WienKc8 en WienKc24, foto's: W. Brandis, Lüneburger Klosterarchiv)

THE MAN OF SORROWS BETWEEN THE VIRGIN MARY AND JOHN THE BAPTIST?
Wienhausen, second half 15th century.
Two identical moulded paper reliefs painted in different ways; cross-section 11 cm.
(Wienhausen Convent collection, inv. WienKc8 en WienKc24, photos: W. Brandis, Lüneburger Convent archive)

HET WARE GEZICHT VAN CHRISTUS
(VERA ICON).

Duits/nederlands, laat 15e eeuw,
geschilderd papier-mâché.
(collectie Museum Catharijneconvent,
Utrecht, inv. ABM v279)

THE TRUE LIKENESS OF CHRIST (VERA
ICON).

German/netherlands, late 15th century,
painted papier-mâché.
(St. Catherine's Convent Museum collection,
Utrecht, inv. ABM v279)

extremely precious and therefore often survived, whereas the cheaper paper images seldom survived because of their fragility (see illustration left).

DEVOTIONAL PRINTS

From 1580 onwards, Antwerp became the international centre of production for the successors to the medieval miniatures: the devotional prints. Great quantities of pious images, especially in the form of copper engravings on paper or parchment, were painted and produced here. This town on the Scheldt river had almost a monopoly on the dissemination of Catholic iconology in Western Europe. The fact that the blossoming of the production of religious books and prints was concentrated in Antwerp at the end of the 16th century, coinciding the Counter Reformation of the Council of Trent, was fortuitous due to a combination of factors. A rich printing tradition already existed in Antwerp, and in addition the city harboured many regular clergy and was the base of operations for the Jesuits who ran their missionary work in Europe and the New World from here.

The devotional books and prints supported the Counter Reformation mission and the ecclesiastical reformation. Above all, they had to be functional, the veneration of the person depicted was bound by all kinds of restrictions. The didactic function of images had been a subject of discussion in Trent, and in the acts signed there it stated, among other things, that while Christ could be worshipped, images of him could not.

BEGUINES AND 'KLOPPEN'

In the 17th century there were many more women following religious lives of piety in comparison to their male colleagues. There were more than 5,000 devout women - the so-called Beguines or 'kloppen' (lay sisters) - active in the North Netherlands as opposed to less than 500 practicing priests. Considering that the demand for prints as aids to prayer was significantly greater among women in holy orders and lay sisters, it was also logical that the makers of these prints should also prefer to concentrate on feminine themes. Thus many of them depicted the life of the Virgin Mary, other women from the Bible, female martyrs, virgins and women of holy orders who had been beatified or declared saints, in particular the founders of orders for women. The emphasis on applications for and by women is clearly recognizable from the handwriting and the texts on the devotional prints that have come down to us through the ages.

As well as depicting the life and suffering of Christ, the prints also presented him as victor, lover, bridegroom and as a small child that had to be cherished. In addition, the print makers often explicitly placed a female figure in the role of the Virgin Mary, or some other familiar saint, in the foreground of the representations of the Passion so that pious women could identify more easily with the subject matter portrayed. That is not to say that male saints were not followed or revered: images of evangelists, apostles, church fathers, teachers, monastic and popular saints, and recluses were also printed in great quantities and disseminated. By reading about the lives of the holy or looking at images of the virtuous, the faithful could recall the virtues of the saints and gain inspiration to follow in the footsteps of their venerated predecessors. The practice of virtue would lead to a blameless life on earth and eternal peace in heaven.

—ARTHUR BEECHER PEACE

In Wienhausen werden diverse devotieprenten gevonden van de Vera Icon, het ware aangezicht van Christus. Deze prenten deden dienst als amulet of zetten aan tot gebed. Uit het einde van de 15e eeuw is een dergelijke voorstelling in papier-mâché overgeleverd, dat nu wordt bewaard in het Museum Catharijneconvent te Utrecht. Zo'n papierreliëf was een goedkope imitatie van een houtsculptuur. Deze populaire houten devotiebeelden waren kostbaar en bleven veelal bewaard. De goedkopere papieren beelden overleefden zelden door hun kwetsbaarheid en fragiliteit (zie afbeelding linkerpagina).

DEVOTIEPRENTEN

Vanaf 1580 ontwikkelde Antwerpen zich tot het internationale uitgeverscentrum van de opvolgers van de Middeleeuwse miniatures: de devotieprenten. In grote oplagen werden hier vrome afbeeldingen geschilderd en vooral in de vorm van kopergravures gedrukt op papier of perkament. De Scheldestad bezat bijna een monopolie op de verspreiding van de katholieke beeldcultuur in West-Europa. Dat de bloei van de religieuze boek- en prentproductie zich aan het einde van de 16^e eeuw, ten tijde van de katholieke contrareformatie van het Concilie van Trente, concentreerde in Antwerpen was gelegen in een samenspel van factoren. In de Antwerpen bestond reeds een rijke grafische traditie. Daarnaast herbergde de stad veel reguliere geestelijken en was het de uitvalbasis voor de jezuiten die van hier uit missiewerk opstartten in Europa en de Nieuwe Wereld. De stichtelijke boeken en prenten ondersteunden de contrareformatische missie en de kerkelijke hervormingen. De prenten dienden vooral functioneel te zijn, de verering van de afgebeelde persoon was aan restricties gebonden. In Trente was de didactische functie van afbeeldingen ter sprake gekomen. In de akten van Trente wordt onder andere vermeld dat Christus wel aanbeden mag worden, maar zijn afbeelding als zodanig niet.

KLOPPEN EN BEGIJNEN

In de 17^e eeuw waren de als religieus levende vrouwen nog ver in de meerderheid ten opzichte van hun mannelijke collega's. In de Noordelijke Nederlanden waren gemiddeld meer dan 5.000 geestelijke maagden - de zogenaamde kloppen en begijnen - werkzaam, naast slechts een kleine 500 actieve priesters. Aangezien de vraag naar prenten als hulpmiddel bij het gebed voor vrouwelijke religieuzen en leken beduidend groter was, lag het ook voor de hand dat de makers van deze prenten zich met voorkeur richtten op eveneens vrouwelijke thema's. Veel afbeeldingen betroffen dan ook het leven van Maria, de vrouwen uit de bijbel, martelaressen, maagden en de zalig of heilig verklaarde vrouwelijke religieuzen, met name de stichters van de vrouwelijke orden. De nadruk op het gebruik voor en door vrouwen is duidelijk te herkennen aan de handschriften van de overgeleverde prenten en de teksten die op devotieprenten werden geschreven.

Prints conveying a spiritual message – in compliance with the teaching of Thomas á Kempis – such as those depicting images of Christ living and working ‘in the heart’ of the faithful were in circulation from the Modern Devotion onwards. These fictitious, moralistic pictures can be regarded as the forerunners of the so-called emblematic pictures, for example the blessed heart, which became very popular in the 17th century (see illustration p. 250).

MEDITATION

In the 17th century, much Catholic literature concentrated on setting out and explaining the reformation of the true church initiated in Trent. New devotional works were disseminated by dozens of publishers of books and prints in the Habsburg dominated Antwerp, and even by some in the (officially Protestant) Republic of the Netherlands, in an attempt to reconvert the North Netherlands to the Catholic faith.

Text in the expansive book by the Jesuit Ludovicus de Ponte clearly describes the function of pictures as an aid to prayer. This book originally appeared in Spanish in 1605, but very soon became popular and was translated into Dutch. The first imprint was published in 1628 by I. Cnobbaert in Antwerp under the title ‘Meditation van p. Lvdov. De Ponte’.

The ‘Meditation’ was a new standard work about mediation, about practices in virtue and about the life and suffering of Christ. This book was praised and highly commended in almost all religious and secular literature produced by writers from the North and South Netherlands. The descriptions of the fictional scenes often correspond faithfully with the iconography of the images in devotional prints. Therefore, in this sense, they are also useful as an art-historical reference when studying 17th-century interpretations of religious images.

IMAGINATION

In the chapter ‘Some external help’, De Ponte describes clearly and concisely, how the imagination and senses can function as aids to prayer. ‘Although conscious meditation requires practise, it can be assisted by the imagination, the tongue and the senses. The imagination is particularly helpful because it presents inner matters in such a vivid way, just as one actually sees them. One has to apply one’s imagination at the beginning of the mediation, corresponding to the theme to be meditated. For example if one wants to meditate about hell, then one has to imagine oneself in a place like a prison, dark, enclosed, deep underground, terrible, filled with flames where the damned are chained. With the birth of Christ, one may imagine that one is in a dilapidated cottage through which the wind blows from all directions. Mumbling or speaking the prayer aloud is especially helpful to meditation when distracted or thirsty because the spirit is inspired to be more attentive. The oral (external) declarations prevent distraction. One person is touched by the sight of heaven, a devout image or by a joyful union, another is stimulated by certain useful gestures such as the beating of the breast, frequent kneeling, prostrating oneself, spreading ones arms or by standing. However one must refrain from doing unnatural things in public.’

Apart from the consideration of the mystical aspects of the life of Christ, a virtue or a sin could also be meditated upon. This could imply, among other things, that people realized the

Christus werd behalve in zijn leven en lijden ook afgebeeld als triomfator, minnaar, bruidegom of als een klein kind dat gekoesterd moest worden. Daarnaast plaatste de prentenmakers vaak een vrouw, in de hoedanigheid van Maria of een andere erkende heilige, expliciet op de voorgrond van de afbeeldingen over de passie van Christus, zodat de vrouwelijke gelovige zich gemakkelijker kon verplaatsen in de voorstelling. Overigens wil dat niet zeggen dat mannelijke heiligen en zaligen niet werden nagevolgd en vereerd: afbeeldingen van evangelisten, apostelen, kerkvaders, leraren, ordeheiligen, kluzenaars en volkseiligen werden eveneens in grote oplagen gedrukt en verspreid.

Met het lezen van heiligenlevens of het bekijken van heiligenafbeeldingen kon de gelovige de deugden van de heiligen oproepen en zich laten inspireren tot navolging van de vereerde voorgangers. Het beoefenen van deugden moest leiden tot een volmaakt leven op aarde en de eeuwige zaligheid in de hemel.

Al vanaf de Moderne Devotie waren prenten in omloop die een spirituele boodschap verbeeldden, zoals – conform de teksten van Thomas a Kempis – de afbeeldingen waarbij Christus woonde en werkte ‘in het hart’ van de gelovigen. Deze – niet concrete – voorstellingen kunnen worden beschouwd als de voorlopers van de zogenoemde emblematische voorstellingen, bijvoorbeeld de hartseblematiek. Deze (moraliserende) voorstellingen werden in de 17^e eeuw zeer populair (zie afbeelding p. 250).

MEDITATIËN

In de 17^e eeuw was veel katholieke literatuur erop gericht het in Trente geïnitieerde herstel van de ware kerk vast te leggen en te beschrijven. Vanuit het door de Habsburgers beheerste Antwerpen en zelfs vanuit de (officieel protestantse) Republiek der Nederlanden zelf, werden nieuwe stichtelijke werken door tientallen boek- en prentuitgevers verspreid in een poging de noordelijke Nederlanden weer tot het katholieke geloof terug te brengen.

In het omvangrijke boek van de jezuïet Ludovicus de Ponte, de ‘Meditatiën’, staat een tekst waarin de functie van beelden als hulpmiddel bij het gebed helder wordt omschreven. Oorspronkelijk verscheen dit boek in het Spaans in 1605, maar het werd al snel populair en dus ook in het Nederlands vertaald. In 1628 verscheen een eerste druk bij I. Cnobbaert in Antwerpen onder de titel ‘Meditatiën van p. Lvdov. De Ponte’. De Meditatiën was een nieuw standaardwerk over meditaties, oefeningen in de deugden en in het leven en lijden van Christus. In vrijwel alle reguliere en seculiere geestelijke literatuur van Noord- en Zuid-Nederlandse schrijvers wordt dit boek geroemd en aanbevolen. De beschrijvingen van de verbeelde plaatsen komt vaak letterlijk overeen met de iconografie van de afbeeldingen op devotieprenten. Het is in die zin ook kunsthistorisch interessant om die te gebruiken bij de 17^e-eeuwse interpretaties van religieuze voorstellingen.

consequences of such things. Holy images were employed as inspiration for the meditation of virtues.

BRIDES OF CHRIST

In 1581, the open acknowledgement of the Catholic religion was prohibited in the States of Holland. Rome considered the Republic to be a 'heathen' land and the old archdiocese of Utrecht was given the title 'Holland mission' from that time onwards. Nevertheless, a renewed Catholic congregation was very quickly established. The Catholic community was served by so-called 'staties' - usually a conventicle or clandestine church. A priest was attached to each statie and was supported in his ministry by devout women. These women were the Beguines and lay sisters mentioned earlier - unmarried women who felt drawn to the religious life.

Formally speaking, these women were lay sisters, but they considered themselves to be Brides of Christ. These 'sisters' made a pledge of chastity and usually lived in a separate community, attached to the statie. They supported the work of the priest by providing education and instruction in the catechism, care for orphans and the poor, and decoration for the church and altar. The women generally followed a devoutly religious way of life.

OBITUARY PRINTS

The lay sisters and Beguines made frequent use of devotional prints in their religious life. As well as being an aid to meditation, the prints were popular as a means for noting down wishes or prayers. They cheered one another up with poems and texts written on the reverse side of the prints, preferably on special occasions such as someone entering the community or on the death of a fellow sister.

This is how the first obituary prints came into existence in the Republic of the 17th century. The custom was adopted by the South Netherlands in the 18th century, and later by the rest of the (catholic) world. It is in this context especially that the use of the devotional print is still known today.

In 1975, Karel van den Bergh published his 'Bid prentjes in de Zuidelijke Nederlanden' (Devotional prints in the South Netherlands). First of all, he concluded that the custom of inscribing devotional prints with an 'in memorium' must have started in the Republic. His theory is based on two of the oldest surviving obituary prints dedicated to the well-known Haarlem lay sister, Trijn Jans Oly from 1651 and her biographies ('vitae') of the lay sisters of the Den Hoek statie in Haarlem.

One of the two obituary prints, an oval representation of Saint Augustine, is in the Saint Dimpna and Gastenhuis Museum in Geel in Belgium, and the other, engraved by Frederik Bouttats appropriately depicting a 'Mystieke Schuit' (a boat symbolizing the mystical journey) framed in an octagon typical of Antwerp, is in a private collection in the Netherlands (see illustration p. 261). The handwritten text on the reverse side of both prints reads, 'Bidt voor Catharina Jans Oly op den 29 maart 1651 overleden' (Pray for Catharina Jans Oly who died on 29 March 1651).

The supposition that obituary prints originated in the world of the lay sisters and Beguines is confirmed by the last will and testament of Claertje Pieters Breevliet (†1670), which is

IMAGINATIE

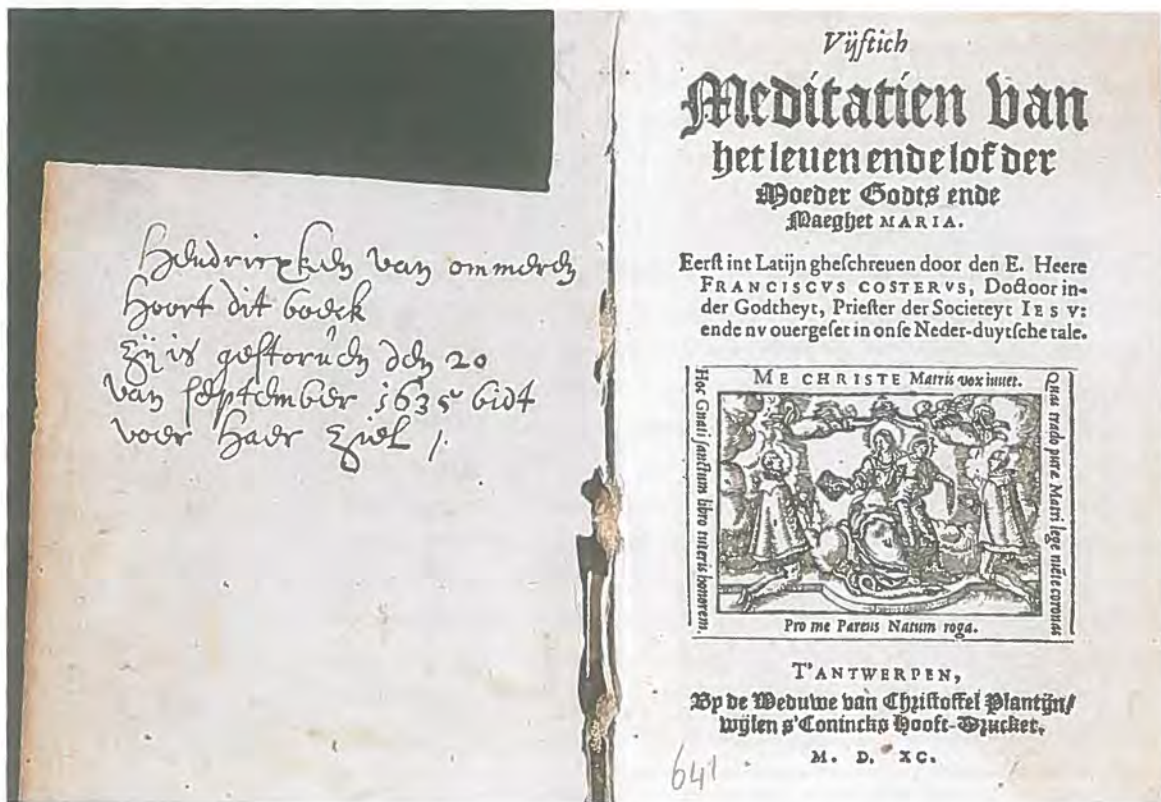
In het hoofdstuk 'Van eenighe uyerlijcke hulpe', beschrijft De Ponte helder en beknopt hoe de verbeelding en de zintuigen kunnen functioneren als hulpmiddelen bij het gebed. 'Hoewel de meditatie met het verstand moet worden beoefend, wordt zij geholpen door de imaginatie, de tong en de zinnen. De imaginatie is zeer behulpzaam omdat zij de zaken van binnen zo levendig vertoont, gelijk men die tegenwoordig ziet. Men zal de imaginatie gebruiken bij het begin van de meditatie overeenkomstig het thema dat men wil bemediteren. Als men bijvoorbeeld wil mediteren over de hel dan moet men zich verbeelden te zijn in een plaats als een gevangenis, duister, benauwd, diep, verschrikkelijk, vuurspuwend en waar verdoemden geketend zijn. Bij de geboorte van Christus kan men zich voorstellen dat men zich bevindt in een vervallen huisje waar de wind aan alle kanten doorblaast. De tong of het sprekende gebed helpt de meditatie voornamelijk bij verstrooiing en dorheid want de geest wordt dan verwekt tot aandachtigheid. De uitwendige zinnen voorkomen afleiding. De een wordt geraakt door het zien van de hemel, een devoot beeld of door een godsvruchtige samenkomst, de ander wordt gestimuleerd door enige goede manieren, zoals het slaan op de borst, dikwijls knielen, het neervallen op het aangezicht, het uitstrekken van de armen of door te gaan staan. Men moet echter vermijden ongewone dingen in het openbaar te doen.'

Behalve een te overwegen mysterie kon ook een deugd of zonde worden bemedeiteerd. Dit kon onder andere inhouden dat men zich rekenschap gaf van de consequenties daarvan. Ter inspiratie voor het mediteren van deugden werden heiligenafbeeldingen aangewend.

BRUIDEN VAN CHRISTUS

In 1581 was door de protestantse Staten van Holland een verbod uitgevaardigd op het openlijk belijden van de katholieke godsdienst. Rome beschouwde de Republiek als een missieland en de oude Utrechtse kerkprovincie werd vanaf die tijd betiteld als 'Hollandse zending'. Toch werd al snel een hernieuwde katholieke kerkgemeenschap opgebouwd. Vanuit zogenaamde staties - meestal een schuil- of schuurkerk - werd het katholieke volksdeel bediend. Aan een statie was een priester verbonden, die in zijn ambt werd ondersteund door geestelijke maagden. Deze maagden waren de al eerder genoemde kloppen en begijnen - ongetrouwde vrouwen die zich tot het religieuze leven voelden aangetrokken.

Formeel waren deze vrouwen leken, maar zelf beschouwden ze zich als bruiden van Christus. Deze zusters legden een gelofte van zuiverheid af en leefden veelal in een aparte leefgemeenschap die verbonden was aan de statie. Ze ondersteunden het werk van de priester met onderwijs en onderricht in de catechismus, de zorg voor wezen en armen, en het versieren van kerk en altaar. Over het algemeen praktiseerden de vrouwen een streng religieus leven.

FRANCISCUS COSTERUS, VIJFTICH
MEDITATIE VAN HET LEVEN ENDE
LOF DER MOEDER GODTS ENDE MAGHET
HET MARIA.
Uitgegeven te Antwerpen bij
Christoffel Plantijn, 1590.
(collectie Universiteitsbibliotheek,
Radboud Universiteit Nijmegen)

FRANCISCUS COSTERUS' VIJFTICH
MEDITATIE VAN HET LEVEN ENDE LOF
DER MOEDER GODTS ENDE MAGHET
MARIA.
Published in Antwerp by Christoffel Plantijn,
1590.
(Radboud University Library Collection,
Nijmegen)

preserved in the Amsterdam Municipal Archives. In her will she bequeathed one devotional book and one 'small print', probably an obituary print, to the joint value of twenty guilders to the thirty devout women who were attached to the 'De Zwaardvis' (the Swordfish) statie. Together with the two preserved prints dedicated to Trijn Jans Oly, a possible hypothesis is that the number of obituary prints produced was linked to the size of the particular Christian sisterhood.

MEMENTO MORI

The use of books for 'memento mori' (remember you must die) inscriptions possibly developed prior to and parallel with the use of prints with these inscriptions. However in contrast to the prints, which indeed precisely because of their inscriptions command a good price in the market place, there is almost no interest among libraries and auction houses for the books that carry this sort of memoranda because it is difficult to trace their origins. Purely by chance, I do sometimes come across just such a text, as in the case of a book in the University of Nijmegen library. Opposite the title page of Franciscus Costerus' book the 'Vijftich Meditatie van het leuen ende lof der Moeder Godts of de Maagd Maria' (Fifty meditations on the life and the glory of the Mother of God or the Virgin Mary), a handwritten inscription reads,

Vijftich Meditatie van het leuen ende lof der Moeder Godts ende Maeghet MARIA.

Eerst int Latijn gheschreuen door den E. Heere
FRANCISCUS COSTERUS, Doctoor in-
der Godtheyt, Priester der Societeyt IESVS:
ende nu ouergeset in onse Neder-duytsche tale.

T'ANTWERPEN,
By de Weduwe van Christoffel Plantijn/
Wijlen s'Conincks Hoofd-Drucker.
M. D. 1590.

'MYSTIEKE SCHUIT', HET OUDSTE DOODSPRENTJE VAN TRIJN JANS OLY (†1651). DE ERONDER GEGRAVEERDE TEKST LUIDT: 'ROEYT AEN SUSTERKEN ROEYT, LATET U NIET VERDRUTEN; AL SYT GHY SEER VERMOEYT, GHY SULT HAEST VREUCHT GENIETEN; ROEYT MET YVER IN DEN GHEEST, INDE SEE VOL TRIBULATIE; GEENEN ARBEYT EN VREEST, ICK SAL U VERSTERKEN MET MYN GRATIE'.
Frederik Bouttats, ca. 1650, ingekleurde gravure op perkament, 9,1 x 6,7 cm. (particuliere collectie)

'MYSTIEKE SCHUIT' (A BOAT SYMBOLIZING THE MYSTICAL JOURNEY), THE EARLIEST OBITUARY PRINT DEDICATED TO TRIJN JANS OLY (†1651). THE ENGRAVED TEXT READS: 'ROEYT AEN SUSTERKEN ROEYT, LATET U NIET VERDRUTEN; AL SYT GHY SEER VERMOEYT, GHY SULT HAEST VREUCHT GENIETEN; ROEYT MET YVER IN DEN GHEEST, INDE SEE VOL TRIBULATIE; GEENEN ARBEYT EN VREEST, ICK SAL U VERSTERKEN MET MYN GRATIE' (ROW SISTER, ROW, DO NOT DISPAIR; THEE WHO TOILS SO DILIGENTLY SHALL REAP FRUIT; ROW WITH A DEVOTED SPIRIT IN THE FACE OF TRIBULATION; THEE WHO LABOURS AND FEARS, I SHALL FORTIFY THEE WITH MY GRACE).
Frederik Bouttats, ca. 1650, coloured engraving on parchment, 9.1 x 6.7 cm. (Private collection)

DOODSPRENTJES

De kloppen en begijnen maakten in hun religieuze leven veelvuldig gebruik van devotieprenten. Behalve als hulpmiddel bij de meditatie waren de prentjes populair als basis voor het noteren van wensen en gebeden. De kloppen en begijnen verblijdden elkaar met gedichten of teksten, die ze schreven op de achterzijden van de prenten, bij voorkeur bij een speciale gelegenheid als een intrede of een overlijden. Zo ontstonden de eerste doodsprentjes in de 17^e eeuwse Republiek. Het gebruik werd aan het einde van de 18^e eeuw overgenomen door de Zuidelijke Nederlanden en later ook de rest van de wereld. Het is vooral in deze context dat het gebruik van devotieprenten heden ten dage nog bekend is.

*'Hendriccken van Ommeren haert dit boeck
zij is gestorven den 20 van September 1635 bidt voer haer ziel'
'This book belongs to Hendriccken van Ommeren
who died on 20th September 1635, pray for her soul'*

After her death, the book was consecrated, as would have been the prints that may have been kept in it, by means of a dedication. In this way the 'inheritor' honoured the original owner who, with the aid of the book, had practiced many devout acts and prayers.

Handwritten texts could also be sanctified in this way. One transcribed by Trijn Jans Oly is preserved with the same memento mori as those on the 'Pray for her soul' prayer prints. This custom was part of a long tradition. It appears, from inscriptions added later, that Books of Breviary were often presented as gifts during the celebration of a particular sacrament, for example a baptism, wedding, ordainment or entry into holy orders. Books of Breviary have been passed on to members of the next generation since time immemorial. In many cases the new owner was expected to offer up prayers for the salvation of the previous owners, their family and friends, and possibly also high-ranking contemporaries. What is noteworthy is that this custom developed for the most part in holographs used and inherited by women. However the devotional use of holographs receives a lot less attention compared to devotional prints. The fact that prints, just like holographs and books, were inscribed with dedications in memory of the receipt of a holy sacrament or of a prayer of salvation appears to fit in exactly with the role of these objects and the tradition surrounding them.

COLLECTIONS

The largest collections of old devotional prints are preserved in just three museums in the Netherlands: the St. Catharine's Convent Museum in Utrecht, the Museum of Religious Art in Uden and the Breda's Museum in Breda. A great deal of the material from the North Netherlands is now to be found in Belgium, where the interest and passion for collecting devotional prints has been more prevalent in the last century than in the northern part of the Netherlands. Large collections can be found in particular in Geel and at the Ruusbroec-Society in Antwerp. The prints are generally preserved in devotional books, and with the passing down or inheritance of the books the prints have been 'recycled' and most of them eventually ended up in museum collections via libraries.

The proportion of early examples of individual parchment prints that have survived is greater, because parchment was more expensive and durable than paper. However when it comes to early modern examples, the ratio is reversed. Paper devotional prints by far definitely outrank the parchment examples. Engraving techniques used for printing on parchment are possibly not as straightforward as they may seem. In contrast to paper, parchment is less easily pressed into the grooves cut into the copper engraving plate and is less absorbent. The latter meant that the ink took much longer to dry. By using parchment, the print makers were however able to more closely emulate the example and ideals set by medieval forerunners: the miniatures. The printed examples on parchment approximated and reproduced the radiance and value of the earlier miniatures.

In 1975 publiceerde Karel van den Bergh zijn 'Bidprentjes in de Zuidelijke Nederlanden'. Als eerste concludeerde hij dat het gebruik van het beschrijven van devotieprentjes met een 'in memoriam' moet zijn ontstaan in de Republiek. Hij baseerde zijn theorie op de twee oudste bewaard gebleven doodsprentjes van het bekende Haarlemse klopje Trijn Jans Oly uit 1651 en uit de door haar beschreven levensverhalen ('vitae') over de kloppen van de statie Den Hoeck in Haarlem.

Deze twee doodsprentjes bevinden zich in het Sint Dimpna- en Gasthuismuseum in het Belgische Geel en in een particuliere verzameling in Nederland. In Geel wordt de in een ovaal weergegeven Heilige Augustinus bewaard. Op het andere prentje heeft Frederik Bouttats een toepasselijke 'Mystieke Schuit' gegraveerd, in wat beschouwd kan worden als een typisch Antwerpse achthoek. Achter op beide prenten staat de handgeschreven tekst: 'Bidt voor Catharina Jans Oly op den 29 meert 1651 overleden' (zie afbeelding p. 261).

De veronderstelling dat de doodsprentjes zijn ontstaan in de kloppen- en begijnenwereld wordt bevestigd door het testament van het klopje Claertje Pieters Breevliet (†1670), dat bewaard is gebleven in het Amsterdamse Gemeentearchief. In haar testament vermaakte zij aan de dertig geestelijke maagden die verbonden waren aan de statie 'De Zwaardvis' van pastoor Willem Schep te Amsterdam, een stichtelijk boek en een 'kleine prent', vermoedelijk een doodsprentje, met een gezamenlijke waarde van twintig gulden. Mede door het gegeven dat van Trijn Jans Oly twee prentjes zijn overgeleverd, wordt de hypothese mogelijk dat de oplage van het doodsprentje verband hield met de grootte van de kloppengemeenschap.

MEMENTO MORI

Het gebruik van boekjes met de opdracht 'memento mori' (gedenk te sterven), heeft zich mogelijk al eerder en parallel ontwikkeld aan het gebruik van prentjes met deze opdrachten. Het is echter moeilijk om daar bronnen van te vinden. In tegenstelling tot prentjes met deze teksten die juist door zo'n opdracht in het handelscircuit veel geld opbrengen, is er bij bibliotheken en veilingen vrijwel geen belangstelling voor boeken met dit soort notities. Bij toeval stuitte ik af en toe op een dergelijke tekst zoals in de Universiteitsbibliotheek van Nijmegen (zie afbeelding 260). Tegenover de titelpagina van Franciscus Costerus, 'Vijftich Meditatie van het leven ende lof der Moeder Godts ende Maeghet Maria', uit 1590, staat de handgeschreven opdracht:

*'Hendriccken van ommeren haert dit boeck
zij is gestorven den 20 van september 1635 bidt voer haer ziel'*

FRIENDSHIP PRINTS

The oldest devotional print bearing a handwritten text from the Utrecht St. Catharine's Convent Museum is a woodcut on paper of a tormented Christ with his hands bound, sitting on his cross (see illustration below). This coloured print is typical of the visual culture of the Modern Devotion and is dated around 1480. Under the influence of this movement in the late Middle Ages, many of these individual prints were in circulation as aids to prayer. The original woodcuts was used over long periods of time. Going by the legend we see here: 'Magdalena Clarissa A^o 1609 14 (crossed out) 15 May', this is probably a reprint. Unfortunately a name says very little about the function of the print.

However another old print from the St. Catharine's Convent which, on the basis of the text, does have a 'story' to tell, is dated 1634 (see illustration p.266), and can be assigned to the category 'friendship prints'. On the front, a figure of a young Christ is engraved bowed under the weight of the instruments of his suffering. It is signed by the Antwerp engraver Michael Sniijders, printed on parchment and richly gilded. On the reverse side is written: 'D[o]m[in]e Jo[ann]ès ab Heumen, ora pro tuo Guilielmo Cynaëo. Anno 1634, 29 Sept' (Mr Joannes van Heumen, pray for your Willem de Swaen. 29 September 1634).

Joannes van Heumen and Willem de Swaen were both pastors in the Hollandse Zending (Holland Mission). Van Heumen (†1673) was the pastor of the statie of St. Laurentius in Rotterdam, member of the vicariate of the former archbishopric of Utrecht and archpriest of Delft and Schieland. Willem de Swaen, son of a mayor, was active from 1634, until his death in 1673, in his birthplace, Gouda. It is possible that both were studying theology in Louvain or Cologne in 1634, and because De Swaen must have already returned to Gouda in 1634, the print could have been a departing gift to his friend Joannes van Heumen.

MICA

An early obituary print from 1655 (see illustration p. 268) originating from the lay sister statie of Assendelft in the province of North Holland was found in Breda. On the front, a woman, possibly the Virgin Mary, is depicted receiving the Eucharist from Christ, dressed as a priest: thus Christ offers his own body to the woman. The origins of this example go back to the late Middle Ages, when nuns looked upon the communication as a mystical experience. Although the signature has been removed, it fits in with the tradition of the Antwerp devotional prints. Apart from the rich gilding, which has remained well preserved, this print has a particularly striking aspect: the tiny squares on the chasuble of the Christ-cum-priest figure and the mantle of the women are covered with tiny glued on pieces of mica which must have functioned like glitter (especially in candlelight). It is a miracle that these appliqué items have survived the centuries, this sort of applied decoration is usually worn away quickly when slipped between the pages of prayer books. A dedication is written on the reverse side of the parchment print, however because part of the print has been trimmed away, it cannot be transcribed completely:

LIJDENDE CHRISTUS GEZETEN OP
ZIJN KRUIS.

Ingekleurde houtsnede op papier, laat 15^e
eeuw, met onderschrift uit 1609.

(collectie Museum Catharijneconvent,
Utrecht, inv. BMH g17b)

CHRISTS SUFFERING.

Coloured woodcut on paper, late 15th
century, with an inscription from 1609.

(St. Catharine's Convent Museum collection,
Utrecht, inv. BMH g17b)

Het boekje werd, net als prentjes die er mogelijk in werden bewaard, na haar dood gesacraliseerd door middel van een opdracht. De 'erfgename' eerde daarmee de oorspronkelijke eigenaresse, die vele vrome oefeningen en gebeden met behulp van het boekje had gepraktiseerd.

Ook handschriften konden op deze wijze worden geheiligd. Van Trijn Jans Oly is een handschrift bewaard met dezelfde memento-mori-tekst als op de bidprentjes 'Bidt voor haer siel'. Dit gebruik stond in een lange traditie. Uit bijgeschreven opdrachten blijkt dat getijdenboeken vaak werden geschonken ter gelegenheid van de ontvangst van een sacrament, bijvoorbeeld doopsel, huwelijk of priesterschap. Van oudsher werden de getijdenboeken vererfd. Van de nieuwe eigenaren werd in veel gevallen verwacht dat zij zouden bidden voor het zielenheil van voorgaande bezitters, familie en vrienden en mogelijk ook hooggeplaatste tijdgenoten. Opvallend daarbij is dat dit gebruik zich voor een groot deel ontwikkelde in handschriften die door vrouwen werden gebruikt en vererfd. De sporen van devotieel gebruik in handschriften staan echter minder in de belangstelling dan die op devotieprenten. Dat prenten net als handschriften en boekjes werden voorzien van opdrachten ter herinnering aan het ontvangen van sacramenten of een gebed voor het zielenheil, lijkt als vanzelfsprekend te passen in de traditie en de functie van deze objecten.

VERZAMELINGEN

De grootste collecties oude devotieprentjes worden in Nederland bewaard in een drietal musea, Museum Het Catharijneconvent te Utrecht, het Museum voor Religieuze Kunst te Uden en het Breda's Museum. Veel Noord-Nederlands materiaal bevindt zich nu in België, waar de belangstelling en verzameldrift van devotieprenten de afgelopen eeuw groter was dan in de Noordelijke Nederlanden. Met name in Geel en bij het Ruusbroecgenootschap in Antwerpen, bevinden zich grote verzamelingen. De prentjes werden over het algemeen bewaard in stichtelijke boekjes. Met het doorgeven of vererven van de boekjes werden ook de prentjes 'hergebruikt' en kwamen de meeste prentjes uiteindelijk via bibliotheken in museale collecties terecht.

Omdat perkament kostbaarder en minder kwetsbaar is dan papier, zijn er in verhouding meer losse vroege perkamenten prentjes overgeleverd. De verhoudingen moeten echter in de vroegmoderne tijd omgedraaid zijn geweest. De papieren devotieprenten zullen stellig veruit in de meerderheid zijn geweest. De techniek om gravures te drukken op perkament is niet zo eenvoudig als wellicht lijkt. Perkament laat zich in tegenstelling tot papier in de drukpers moeilijker vormen naar de groeven van de koperplaat en het heeft een lager inkt absorberend vermogen. Om die laatste reden moet het ook langer drogen. Met het gebruik van perkament kwam de prentmaker wel dichter bij het voorbeeld en ideaal van de Middeleeuwse voorlopers, de miniaturen. De glans en waarde van deze miniaturen werden met de gedrukte exemplaren op perkament benaderd en geïmiteerd.

'IN LABORIBUS A IUVENTUTE MEA'
(IN MOEITE SINDS MIJN JEUGD),
CHRISTUS GEBUKT ONDER ZIJN
LIJDENSWERKTUIGEN.
Michael Sniijders, ca. 1630, ingekleurde
gravure op perkament, 9 x 6 cm.
(collectie Museum Catharijneconvent,
Utrecht, inv. OKM dp1218)

'IN LABORIBUS A IUVENTUTE MEA' (IN
LABOURS FROM MY YOUTH), CHRIST
BOWED UNDER THE INSTRUMENTS OF
HIS PAIN.
Michael Sniijders, ca. 1630, coloured
engraving on parchment, 9 x 6 cm.
(St. Catherine's Convent Museum collection,
Utrecht, inv. OKM dp1218)

'Duijfe Jans
Pray for the love of God
For the chaste virgin Marijtte Cornelis
Who died in Assendelft
My fellow sister in the family
Of M.H.P. (and) G.C.B.'

Compared to the sparing use of text on the preserved prints commemorating Trijn Oly, this inscription provides us with much more information. The print dedicated to the deceased Marietje Cornelis was intended for Duijfe Jans, and was conferred on her by M.P.H. who possibly also wrote the text. As she writes here that it concerns a 'fellow sister in the family', it can be assumed that the three women had chosen to follow an austere life in a Christian sisterhood. Finally, the initials G.C.B. refer to Willem (Guilielmus) Corneliszoon Beijer, the pastor of the St. Odolphus Church in Assendelft, and spiritual father of the lay sisters. He was attached to this statie from 1643 until 1673.

VRIENDSCHAPSPRENT

Het oudste devotieprentje met een handgeschreven tekst uit het Utrechtse Catharijneconvent is een houtsnede op papier van een geboeide, lijdende Christus, gezeten op zijn kruis (zie afbeelding p. 264). De ingekleurde prent staat nog geheel in de traditie van de beeldcultuur van de Moderne Devotie en wordt gedateerd omstreeks 1480. In de late Middeleeuwen werden onder invloed van deze beweging vele losse prenten verspreid als hulpmiddel bij het gebed. De originele houtsnede werd langdurig gebruikt. Gezien de ondergeschreven tekst 'Magdalena Clarissa Ao 1609 14 [doorgestreept] 15 May', is hier waarschijnlijk sprake van een latere afdruk. Helaas zegt een naam alleen niet zoveel over de functie van de prent.

Een oud prentje uit het Catharijneconvent waar aan de hand van de tekst wél een 'verhaal' aan is te verbinden, is gedateerd 1634 (zie afbeelding p. 266). Het is in te delen in de categorie van 'vriendschapsprenten'. Op de voorzijde is een jonge Christusfiguur gegraveerd, die gebukt gaat onder het gewicht van zijn lijdenswerktuigen. Het is gesigeneerd door de Antwerpse graveur Michael Sniijders, gedrukt op perkament en rijk ingekleurd met goud. Op de achterzijde staat geschreven: 'D[omi]n[us] Jo[ann]es ab Heumen, ora pro tuo Guilielmo Cygnaeo. Anno 1634, 29 Sept.'. Vertaald staat er: 'Heer Joannes van Heumen, bid voor uw Willem de Swaen. 29 september 1634'.

Joannes van Heumen en Willem de Swaen waren beiden zielzorger in de Hollandse Zending. Van Heumen (†1673) was pastoor van de statie van St. Laurentius te Rotterdam, lid van het vicariaat van het voormalig aartsbisdom Utrecht en aarts-priester van Delft en Schieland. Willem de Swaen, een burgemeesterszoon, was vanaf 1634 tot aan zijn dood in 1673 werkzaam in zijn geboortestad Gouda. Mogelijk studeerden beiden in 1634 nog theologie te Leuven of Keulen. Omdat Willem de Swaen reeds in 1634 naar Gouda moet zijn teruggekeerd, zou het prentje als afscheidsgeschenk aan vriend Joannes van Heumen gegeven kunnen zijn. Deze heeft het prentje daarna gebruikt als boekwijzer. Dwars door de voorstelling is namelijk een snede aangebracht in de vorm van een V.

MICA

In Breda werd een vroeg doodsprentje aangetroffen dat afkomstig was uit de kloppenstatie van het Noordhollandse Assendelft uit 1655 (zie afbeelding p. 268). Op de voorzijde is een vrouw afgebeeld, mogelijk Maria, die een hostie ontvangt van Christus, afgebeeld als priester. Christus geeft aldus zijn eigen lichaam aan de vrouw. De herkomst van deze afbeelding gaat terug tot de late Middeleeuwen. Religieuze vrouwen beschouwden het communiceren als een mystieke ervaring. Hoewel de signatuur is verwijderd, past het in de traditie van de Antwerpse devotieprentjes. Behalve een rijke inkleuring met goud, die goed bewaard is gebleven, is een opvallend aspect aanwezig op het prentje. De kleine vierkante stippen op het kazui-

VROUW (MARIA?) ONTVANGT HET HEILIGE SACRAMENT VAN PRIESTER (CHRISTUS?).
Anoniem (afgesneden?), ca. 1650, ingekleurde gravure met opgeplakte stukjes mica op perkament, 12,5 x 9 cm. (collectie Breda's Museum, Breda, inv. BT1827)

A WOMAN (VIRGIN MARY?) RECEIVING THE HOLY SACRAMENT FROM A PRIEST (JESUS CHRIST?).
anonymous (fragment?), circa. 1650, coloured engraving on parchment embellished with pieces of mica, 12,5 x 9 cm. (Breda's Museum collection, Breda, inv. BT1827)

CAPUCHINS

In the Republic, 9 staties, including in Amsterdam, Utrecht, Vianen and Sneek were led by Capuchin friars, a strict and autonomous branch of the Franciscan Order founded in 1525. Perhaps the devout women who were attached to these staties referred to themselves as 'Capuchnesses'. However there were also cloisters of the same order established for example in Brabant, Limburg and Geldern (the German part of the medieval province of Gelderland) on the border of the Republic. A beautiful obituary print has been preserved in Utrecht intended for one of the Capuchins originally from Amsterdam (see illustration p. 269) is inscribed with the text: 'Amor meus crucifixus est' (My love is crucified). A nun enfolds the feet of her 'beloved' and on the reverse side a memento mori reads:

*'Pray for the will of God and remember
Your poor sister Clara Françoise
of the Amsterdam Capuchins
Died 20 September in the morning
around the hour of eleven 1682
Rest in peace'*

VIRTUE AND LOVE

Apart from the obituary prints that have been preserved from the 17th century, prints dedicated to 'friendship' or prayer also occupy an important position. These prints were

fel van de priester-Christus en de mantel van de vrouw zijn voorzien van kleine opgeplakte micastukjes die als een soort van glimmers (vooral bij kaarslicht) moeten hebben gefunctioneerd. Het is een wonder dat deze applicaties de tijd hebben overleefd, veelal sleten dit soort opgeplakte versieringen snel vanwege het geschuif in de boekjes. Op de achterzijde van het perkamenten prentje is een opdracht geschreven. Doordat het prentje een klein stukje is afgeknipt, is deze niet in zijn geheel te transcriberen:

*'Duijffe ... Jans
Bidt omde liefde Godts, voor den
[e]rbare maghet Marijtie Cornelis
overleden in Assen Delft mijn
[m]edesuster in de familie. 1655.
[v]an M.H.P. en G.C.B.'*

In vergelijking tot de sobere tekst van de bewaarde prentjes van Trijn Oly verschaft dit opschrift ons veel meer informatie. Het prentje voor de overleden maagd Marietje Cornelis was bestemd voor Duijffe Jans. Het werd aan Duijffe geschonken door M.H.P., de tekst op het prentje is mogelijk ook door haar geschreven. Daar zij schrijft dat het hier een 'medesuster in de familie' betreft, mag aangenomen worden dat de drie vermelde vrouwen de geestelijke staat hadden aangenomen. Tenslotte staan de initialen G.C.B. voor Willem (Guilielmus) Corneliszoon Beijer, de pastoor van de St. Odulphuskerk in Assendelft en de geestelijke vader van de kloppen. Van 1643 tot en met 1673 was hij verbonden aan deze statie.

KAPUCIJNEN

In de Republiek werden negen staties, onder andere te Amsterdam, Utrecht, Vianen en Sneek, geleid door paters Kapucijnen, een afgeleide orde van de Franciscanen. Wellicht noemden de maagden die verbonden waren aan deze staties zich Kapucinessen. Aan de rand van de Republiek, zoals in Brabant, Limburg en Geldern (het hedendaags duitse deel van het middeleeuwse Gelderland), waren echter ook kloosters gevestigd van dezelfde orde. In Utrecht is een prachtig doodsprentje bewaard gebleven dat bestemd was voor een uit Amsterdam afkomstige Kapucines (zie afbeelding hiernaast), met de tekst: 'Amor meus crucifixus est' - mijn lief is gekruisigd. Een religieuze vrouw omhelst de voeten van haar geliefde met op de achterzijde een memento-mori:

*'Bidt om Godts wil en sijt ghedach
tich uwe arme suster Clara Fran-
coise van Amsterdam Capuciners
overleden den 20 september snoenens
ten elf uren 1682. Requiescat in
Pace.'*

'AMOR MEUS CRUSIFIXUS EST' (MIJN LIEF IS GEKRUISIGD). EEN RELIGIEUZE OMHELST DE VOETEN VAN HAAR GEKRUISIGDE.
Anoniem, ca. 1680, ingekleurde gravure op perkament, 9 x 7 cm. (collectie Museum Catharijneconvent, Utrecht, inv. OKM dp2148)

'AMOR MEUS CRUSIFIXUS EST' (MY BELOVED IS CRUCIFIED). A NUN EMBRACES THE FEET OF HER CRUCIFIED 'BRIDEGROOM'.
Anonymous, ca. 1680, coloured engraving on parchment, 9 x 7 cm. (St. Catherine's Convent Museum collection, Utrecht, inv. OKM dp2148)

conferred with wishes or prayers that fitted in with the 17th-century tradition of 'Liber Amicorum' (Book of Friendship) or in imitation of the popular eulogies or anniversary poems. The majority of these texts originate from the female religious community setting, and are usually associated with maintaining virtue and the love of the mystical bridegroom. The texts, primarily devotional prayer, are written in the form of poems or verses. They were conferred as part of holy rites on the occasion of entry into orders or a community, the anniversary of the spiritual state, or out of love and friendship. Sometimes the texts are written for personal use as a reiteration of intent and into order to practise (daily) prayers.

The texts provide us with a new insight into 17th-century Netherlands domestic poetry, some of which is moving and intense, although a naive and holier-than-thou tone also often rings through. They add a new dimension to occasional poems, one of the forerunners of our modern greeting cards. We encounter links between greeting cards of today and pious images from ages past in the many Christmas and New Years cards depicting extremely traditional scenes. Though one must be careful not to label the dedications on the prints 'unique': the composition of verses in previous centuries was popular with everyone, Christian or profane.

GOLD AND COPPER

Not all prints are easy to date. On the basis of the handwriting (old script), the signature and the refinement of the colouring, a number of surviving prints can be dated to the 17th century. In 1653, the Saint Lucas Guild in Antwerp appointed a special 'ouderman' (alderman) to check that merchants were not using powdered copper or other improper compounds in place of gold or silver. The alderman could not prevent the deterioration in the quality of the gilding, and the use of pure gold was rapidly exchanged for mixtures based on copper that looked like gold, which in the course of time tarnished and became green. The oxidized copper is clearly identifiable on the reverse side of the prints in particular. Prints coloured with real gold (leaf) on the other hand never lose their lustre, even after centuries. In this way old devotional prints from before 1653 to 1660 can be dated because of this easily distinguishable use of gilding.

A particularly beautiful early example is to be found in the Breda's Museum (see illustration p.272). The title of the print is written on the banderole held by the Virgin: 'Nemo rosas poterit sine duris carpere spinis' (No one shall pluck roses without sharp thorns). In Christian iconography, the rose is dedicated to the Virgin Mary and is accepted as the symbol of love and beauty; or it appears from the handwritten prayer, as the metaphor for virtue. The Virgin, with the Holy Ghost in the form of a dove above her head, tears open her arm on the thorn of the rose bush. A border of roses also surrounds the figure, denoting the 'Hortus Conclusus' (the Enclosed Garden). The thorns refer to Christ's crown of thorns and his suffering. The first two lines are written under the scene on the front of the print and reiterate the engraved title: to exercise virtue one must follow Christ in his suffering.

DEUGD EN LIEFDE

Behalve de vroege doodsprenten die zijn overgeleverd uit de 17^e eeuw nemen prenten met opdrachten tot 'vriendschap' of gebed een belangrijke plaats in. Deze prenten werden geschonken met wensen of gebeden die pasten in de populaire 17^e eeuwse traditie van 'Liber Amicorum' of in navolging van de in die tijd populaire lof- of jubileumgedichten. Het merendeel van deze teksten is afkomstig uit het milieu van geestelijke maagden. Ze hebben veelal betrekking op het onderhouden van de deugden en de liefde voor de mystieke bruidegom. De teksten, meestal een stichtelijk gebed, zijn geschreven in de vorm van gedichten en verzen. Ze werden geschonken in het kader van sacramentsfeesten, bij intrede of jubileum van de geestelijke staat, of uit liefde en vriendschap. Soms zijn de teksten geschreven voor eigen gebruik om intenties te bewaren en te oefenen in het (dagelijkse) gebed.

De teksten verschaffen ons een nieuwe blik op de 17^e-eeuwse vaderlandse huispoëzie. Sommigen zijn ontroerend en intens, hoewel vaak ook een naïef en 'kwezelig' geluid doorklinkt. Ze voegen een nieuwe dimensie toe aan gelegenheidsgedichten, een van de voorlopers van de huidige wenskaarten. Een verband tussen wenskaarten van nu en vrome afbeeldingen van toen vinden we terug in de vele hedendaagse kerst- en nieuwjaarskaarten met zeer traditionele afbeeldingen. Men moet overigens voorzichtig zijn om de opdrachten op de prentjes te bestempelen als 'uniek'. Het dichten van verzen was in vroeger eeuwen populair bij iedereen, christelijk of profaan.

GOUD EN KOPER

Niet alle prentjes zijn eenvoudig te dateren. Op basis van het handschrift (oud schrift), de signatuur en de verfijndheid van de inkleuring zijn enkele overgeleverde prentjes te dateren in de 17^e eeuw. In 1653 stelde het Sint Lucasgilde te Antwerpen een aparte 'ouderman' aan om te controleren of de handelaren geen gewreven koper of ander onbehoorlijke samenstelling gebruikten in plaats van echt goud of zilver. De ouderman kon de teruggang in kwaliteit van de goudverf echter niet verhinderen. Al snel verdween het gebruik van zuiver goud in ruil voor een op goud lijkend mengsel op basis van koper, dat in de loop van de tijd groen verkleurt. Vooral op de achterzijde van de prenten is het geoxideerde koper duidelijk herkenbaar. Prenten ingekleurd met echt (schelpen)goud verliezen zelfs na eeuwen hun glans niet. Oude devotieprenten van vóór 1653-1660 zijn zodoende te dateren vanwege het zeer herkenbare goudgebruik.

Het mooi oud voorbeeld bevindt zich in het Breda's Museum (zie afbeelding p. 272). De titel van het prentje staat geschreven op een banderol die de maagd vasthoudt: 'Nemo rosas poterit sine duris carpere spinis' - Niemand zal rozen kunnen plukken zonder scherpe doornen. In de christelijke iconografie wordt de roos toegewijd aan Maria en gelát zij als het zinnebeeld van liefde en schoonheid. Of, zoals blijkt uit het

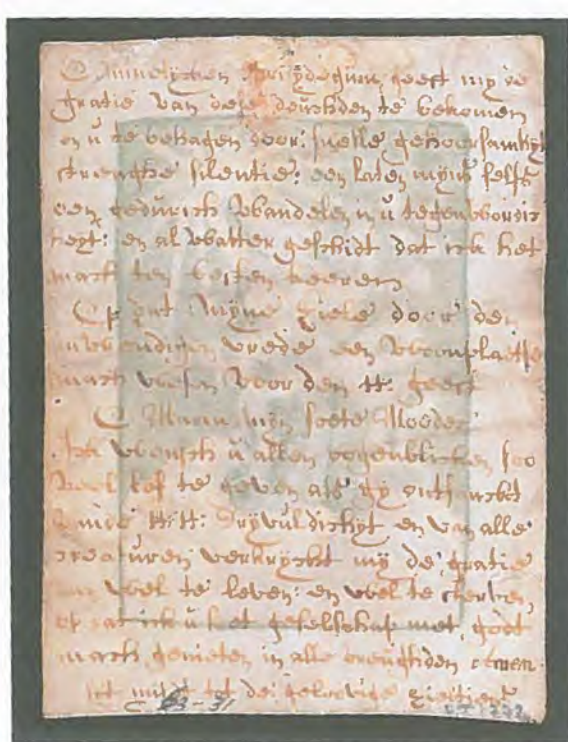
'NEMO ROSAS POTERIT SINE DURIS CARPERE SPINIS': NIEMAND ZAL ROZEN KUNNEN PLUKKEN ZONDER SCHERPE DOORNEN. MAAGD VERWONDT ZICH AAN DE DOORNEN VAN EEN ROZENSTRUIK.

Joannes van den Sande, ca. 1675, ingekleurde gravure op perkament, 12,5 x 9,5 cm. (collectie Breda's Museum, Breda, inv. BT 1772)

'NEMO ROSAS POTERIT SINE DURIS CARPERE SPINIS' (NO ONE CAN PLUCK ROSES WITHOUT SHARP THORNS). THE VIRGIN INJURES HERSELF ON THE THORNS OF A ROSE BUSH.

Joannes van den Sande, ca. 1675, coloured engraving on parchment, 12.5 x 9.5 cm. (Breda's Museum collection, Breda, inv. BT 1772)

'Wilt thou gather roses of virtue the thorns of suffering must not be spared
O Beloved bridegroom,
Grant me mercy in these virtues to share
And to please thee through my absolute obedience and taciturnity
And grant me to walk with thee for eternity
And show me the way
So that my soul through inner peace
a resting place may
be for the Holy Ghost
Oh Mary, beloved Mother, please
I shall always honour thee as much as thy receiveth from the Holy Trinity
And from all creation
Grant me mercy to live life virtuously and to die virtuously
So that I may enjoy thou companionship with God, in complete joy
Amen
Show clemency to a faithful soul'

handgeschreven gebed, als metafoor van de deugden. De maagd, met boven haar hoofd de Heilige Geest in de vorm van een duif, haalt haar arm open aan een doorn van de rozenstruik. Rondom de prent is eveneens een haag van rozen afgebeeld, die verwijst naar de 'Hortus Conclusus', de besloten tuin. De doornen refereren aan de doornen van Christus' kroon en zijn lijden. De eerste twee regels zijn geschreven onder de voorstelling aan de voorzijde en verwijzen naar de gegraveerde titel: om de deugden te beoefenen moet men Christus navolgen in zijn lijden.

Wilt ghij Roosen van deughden vergaren
Moet de' dorens vant lijden niet sparen
O Minelijcken Bruijdegom geeft mij de
gratie van dese deuchden te bekomen
en u te behagen door: snelle gehoorsamhijt
strenghe silentie: een laten mijns selfs
een gedurich wandelen in u tegenwordic
heijt: en al watter geschicht dat ick het
mach ten besten hooren
Opdat mijne ziele door den
Inwendigen vrede een woonplaetse mach wesen voor den H: geest
O Maria mijn soete Moeder
Ick wensch u allen oogenblicken soo
veel lof te geven als gij ontfancht
vande H:H: Drijvuldichijt en van alle
creatures. verkrijcht mij de gratie
van wel te leven: en wel te sterven
opdat ick u soet geselschap met godt
mach genieten in alle vreughden Amen
sijt mildt tot de: geloovige zielluens.

MAAGD EN BRUIDEGOM

Deugden zijn vaak onderwerp in de verzen en teksten. Een fraai voorbeeld hiervan bevindt zich in het Catharijneconvent en is afkomstig van een geestelijke maagd uit het begijnhof te Amsterdam (zie afbeelding p. 275). Op de achterzijde van dit devotieprentje staat een gedichtje geschreven voor het begijntje Cornelia Willems Vlinder. Ze kreeg het, zoals linksonder is vermeld, op 10 juni 1691. Rechtsonder is geschreven 'Bidt voor G. v. Broek', wat waarschijnlijk duidt op de naam van de schenker of schenkster. Het gedichtje luidt:

VIRGIN AND BRIDEGROOM

Virtuousness is often the subject of the verses and texts. A lovely example is to be found in the St. Catharine's Convent Museum and belonged to a devout sister from the beguinage in Amsterdam (see illustration p. 275). On the reverse of this devotional print, is a poem written by the Beguine Cornelia Willems Vlinder. She received it, as is stated at the bottom left, on 10th June 1691 and the text to the right reads: 'Bidt voor G. v. Broek' (Pray for G. v. Broek) which is probably the name of the bestower. The poem reads:

*'Love the Lord and no other
For divided love only grieves and
God shall never stop abiding in you
What he wishes you must do
He who asks little from life
But has carried it for centuries in own his heart
A soul uplifted to Him
That longs not for worldly things,
abstains, suffers, learns and honours
shall become the beloved child of Jesus'*

The poem describes, in the characteristic way, the relationship between the virgin and her bridegroom: the virgin who has given up the world ('longs not for worldly things') in order to love her Lord through sexual abstinence, penance, fasting or mortification and following her bride groom ('abstains' and 'suffers'); she 'learns' from devotional books, by meditation or through listening to sermons and homilies; her bridegroom lives and 'abides' in her heart. An emblematic scene painted on the front of the print is accompanied by the legend 'U Heilige Passie ende pijn in onse ziel een medicijn' (Thy Holy Passion is medicine to our soul).

The engraved prints were not only used for the writing of texts but also for the painting of images, as is the case with this print, which is painted on parchment. A landscape is depicted above which two souls in the form of burning hearts ascend to heaven accompanied by the 'Arma Christi': the weapons or instruments of Christ's suffering. One heart illustrates 'an uplifted soul', meant here as an example for Cornelia Vlinder; the other belongs to her bridegroom Christ, with whom she will be reunited in heaven after her death. This symbolism supplements the chronicling of the poem in an illustrative way.

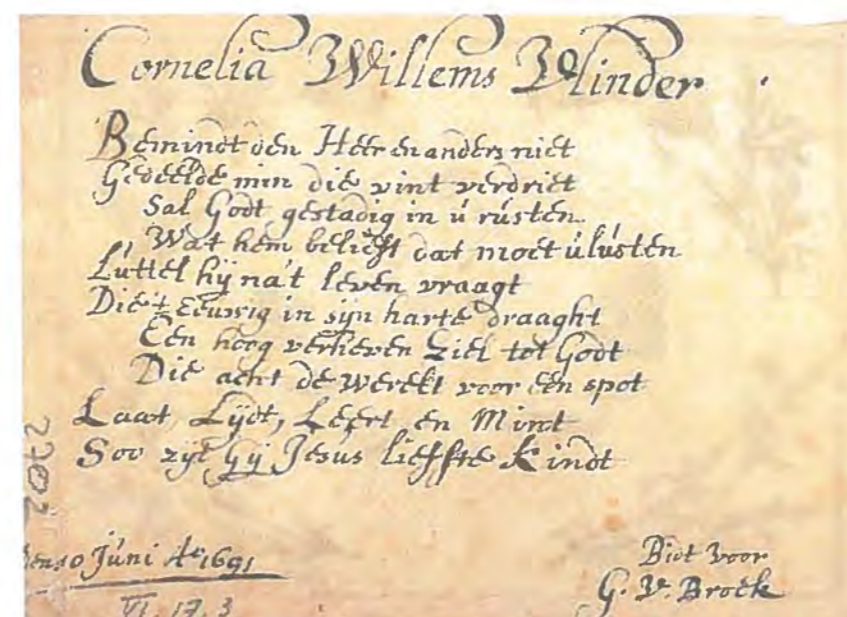
STRAW PAINTING

Saint Peter and Saint Paul are portrayed shaking hands on a print decorated with flowers made from intricately cut pieces of hay and straw, a so-called 'straw painting' (see illustration p. 276). This engraving by I. Keldermans was conferred by a Crutched friar in 1691.

'U H. PASSIE ENDE PIJN IS ONSE ZIEL EEN MEDICIJN'. EMBLEMATISCHE VOORSTELLING VAN OPRIJZENDE HARTEN MET ARMA CHRISTI. Anoniem, ca. 1690, geschilderd op perkament, 8,5 x 12 cm. (collectie Museum Catharijneconvent, Utrecht, inv. BMH dp2702)

'U H. PASSIE ENDE PIJN IS ONSE ZIEL EEN MEDICIJN' (THY HOLY PASSION IS MEDICINE TO OUR SOULS). SYMBOLIC RENDERING OF HEARTS ASCENDING TO HEAVEN ACCOMPANIED BY THE ARMA CHRISTI. Anonymous, ca. 1690, painting on parchment, 8,5 x 12 cm. (St. Catherine's Convent Museum collection, Utrecht, inv. BMH dp2702)

*'Bemint den Heer en anders niet
Gedeelde min die vint verdriet
Sal Godt gestadig in u rusten
Wat hem belieft dat moet u lusten
Luttel hij na't leven vraagt
Die 't Eeuwig in sijn harte draaght
Een hoog verheven Ziel tot Godt
Die acht de werelt voor een spot
Laat, Lijdt, Leert en Mint
Soo zijt Gij Jesus Liefste Kindt'*

S. PETRUS ET S. PAULUS.

F. Keldermans, ca. 1690, ingeleurde gravure op perkament versiert met bloemen van hooi en stro, 9,5 x 7 cm. (collectie Museum Catharijneconvent, Utrecht, inv. BMH dp1841)

S. PETRUS ET S. PAULUS (ST. PETER AND ST. PAUL).

F. Keldermans, ca. 1690, coloured engraving on parchment embellished with hay and straw, 9,5 x 7 cm. (St. Catherine's Convent Museum collection, Utrecht, inv. BMH dp1841)

HEILIGE ANNA MET MARIA

François Huberti, ca. laatste kwart 17^e eeuw, ingeleurde gravure op perkament, versiert met bloemen van textiel-fragmenten, 9 x 12,5 cm. (collectie Museum Catharijneconvent, Utrecht, inv. OKM dp 5784)

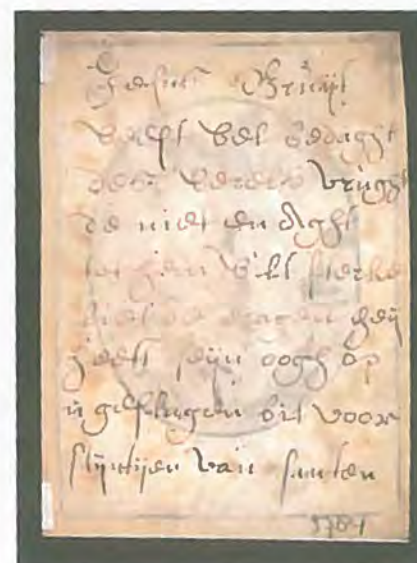

SAINT ANNE WITH THE VIRGIN MARY

François Huberti, ca. last quarter 17th century, coloured engraving on parchment, embellished with flowers made from pieces of fabric, 9 x 12,5 cm. (St. Catherine's Convent Museum collection, Utrecht, inv. OKM dp 5784)

*'No one builds a life more moderate
Than he who trusts in God.*

*Through this simple print
I commend myself to the favour of Mr. Petrus de Leeuw,
Johannes Jacobus Pals
humble Crutched Friar
On 1 August 1691^s*

In het gedichtje wordt op karakteristieke wijze de verhouding beschreven tussen de maagd en haar bruidegom. De maagd had de wereld verlaten ('die acht de werelt voor een spot'), om haar Heer te minnen door middel van seksuele onthouding, penitentie, vasten of versterving en het navolgen van haar bruidegom ('laat' en 'lijdt'). Ze 'leert' uit stichtelijke boeken, bij de meditatie of door het luisteren naar preken of sermoenen. Haar bruidegom woont en 'rust' in haar hart.

Op de voorzijde is een emblematische voorstelling geschilderd met als motto: 'U Heilige Passie ende pijn is onse ziel een medicijn'.

De gegraveerde prenten werden niet alleen gebruikt voor het beschrijven met teksten, maar ook voor het beschilderen van afbeeldingen, zoals dit prentje dat is geschilderd op perkament. Afgebeeld is een landschap waarboven twee zielen in de vorm van brandende harten naar de hemel oprijzen, begeleid door de 'Arma Christi' ofwel de wapenen of martelwerktuigen van Christus. Het ene hart verbeeldt 'een hoog verheven Ziel', hier bedoeld als voorbeeld voor Cornelia Vlinder; de ander die van haar bruidegom Christus, met wie zij na haar dood in de hemel zou worden verenigd. Op illustratieve wijze is bij deze afbeelding complementair het gedichtje opgetekend.

STROSCILDERIJ

Op een prentje versiert met bloemen van zorgvuldig gesneden stukjes hooi en stro, een zogenoemd 'stroschilderijtje' geven de Heilige Petrus en Paulus elkaar de hand (zie afbeelding p. 276). Deze gravure van I. Keldermans werd in 1691 door een kruisbroeder geschonken.

Fide Deo

*Niemandt is die vaster bouwt,
als die alleen op Godt vertrouwt.*

*Door dit slecht beeltjen recommen
deert sich in de goede jonst van mijn
Heer Petrus de Leeuw
P. Jo[hann]es Jacobus Pass
onwaardige Cruysbroeder
Den 1 Aug. 1691.*

Behalve met stro en mica werden devotieprenten versiert met bloemen in de vorm van fragmenten textiel. Deze kwetsbare ornamenten zijn helaas zelden goed bewaard gebleven, omdat ze snel versleten. Van uitgever François Huberti is een prent met tekst van de Heilige Anna bewaard gebleven, dat - gelet op het schrift - te dateren is rond 1700.

As well as being decorated with straw and mica, devotional prints were adorned with flowers in the form of small pieces of fabric. Unfortunately, these vulnerable ornaments have seldom survived intact because they disintegrate so quickly. A print produced by publisher Francois Huberti of Saint Anne, inscribed with text, has survived and can be – going by the script – dated to around 1700 (see illustration p. 276).

*'The bride of Jesus
deems that
she hold the joys of the world
not in high regard
Wilt dedicate her love to Him
He who casts his eye on you
Pray for Slijntijèn van Santen'*

'BEELDEKENS'

In the 'vitae' (biographies) of the 'Virgins' of Den Hoeck in Haarlem, there are references to the distribution of 'beeldkens' (small portraits or pictures) among poor and orphaned girls. Dissemination of uplifting prints was not a custom that started in the 17th century. In fact the trade in 'devotionalia', and insignia in particular, developed in the late Middle Ages. Medals and prints became popular in the 16th century.

In the South Netherlands, it was the Jesuits especially who were responsible for the dissemination of devotional prints; after all they formed by far the largest and most important order here. Yet their role is perhaps exaggerated. This part of the Netherlands was Roman Catholic and devotional prints could be distributed and traded in quite openly. It is known that in Antwerp the thousands of children who attended Sunday School received at least one parchment print as a reward for their attendance annually.

However in the North Netherlands, the Jesuits were only active on the sidelines. By far the majority of priests here were secular, and considering that there was a ban on the public recognition of the Catholic faith, the attendant devout women were, to a great degree, essential for promoting the religious culture and the catechism. Prints appeared to be the ideal means of communication for an 'underground church'.

SALVATION

The dissemination of devotional prints evolved naturally from the women's daily tasks of caring for the poor and the infirm, teaching the catechism and giving bible instruction. In the event of deaths, the women prayed for the salvation of the departed souls, and in the absence of relatives or friends the 'sisters' laid out the deceased and held vigil until the funeral.

It is difficult to establish exactly how old the custom of distributing prints is. Simple paper prints were the sort of printed matter that quickly disappeared. Archival samples where the distribution of devotional prints are concerned are also rare. The dedications on the prints

*Jesus Bruyt
heeft het bedaght
des werels vrugh
de niet en agh
Tot hem wilt sterke
liefde dragen hey
heeft seijn oogh op
u geslaghen bit voor
stijntijen van santen*

BEELDEKENS

In the vitae van de Maagden uit Den Hoeck te Haarlem staan verwijzingen naar het uitdelen van 'beeldkens' aan armen en weesmeisjes. Het verspreiden van stichtelijke prentjes was geen gebruik dat pas in de 17e eeuw ontstond. Het verhandelen van devotionalia, en dan met name insignes, ontwikkelde zich namelijk al in de late Middeleeuwen. Vanaf de 16e eeuw werden medailles en prentjes populair.

In de Zuidelijke Nederlanden zorgden vooral de jezuiten voor de verspreiding van devotieprenten; zij vormden hier immers veruit de grootste en belangrijkste orde. Toch is hun rol wellicht wat overtrokken. De Zuidelijke Nederlanden waren katholiek, en dus konden devotieprenten gewoon openlijk worden rondgedeeld of verhandeld. Bekend is dat in Antwerpen de duizenden kinderen die de zondagsscholen bezochten jaarlijks tenminste één perkamenten prentje ontvingen als beloning voor hun aanwezigheid in de lessen.

In de protestantse Noordelijke Nederlanden opereerden de jezuiten echter aan de zijlijn. Veruit de meerderheid van de priesters waren hier seculier en gezien het verbod op het openbaar belijden van het katholieke geloof waren de in ruime mate aanwezige geestelijke maagden essentieel voor de verspreiding van de geloofscultuur en de catechese. De prentjes bleken hier een ideaal communicatiemiddel van een 'ondergrondse' kerk te zijn.

ZIELENHEIL

Het verspreiden van devotieprenten lag in het verlengde van de dagelijkse arbeid van de vrouwen op het gebied van zieken- en armenverzorging, catechismus- en bijbelonderricht. Bij overlijden waren de vrouwen actief in het bidden voor het zielenheil. Als er iemand was overleden zonder verwanten of vrienden, zorgden de maagden voor het afleggen van de dode en bleven ze bij het lijk waken tot aan de begrafenis.

Hoe oud het gebruik is om prenten te verspreiden, is moeilijk te bepalen. Eenvoudige papieren prentjes behoorden tot het type drukwerk dat spoedig verloren ging. Ook archivalische bronnen waarbij sprake is van het uitdelen van devotieprenten zijn zeldzaam. De opdrachten op de prenten vormen daarom een belangrijke indicatie van het gebruik en de verspreiding van deze vorm van devotionalia in

CHRISTUSKIND GEBUKT ONDER ZIJN LIJDENSWERKTUIGEN.

Gaspar Huberti, ca. derde kwart 17^e eeuw, ingekleurde gravure op perkament, 8,5 x 6,5 cm.

(collectie Museum Catharijneconvent, Utrecht, inv. BMH dp3389)

JESUS AS A CHILD BOWED UNDER HIS INSTRUMENTS OF SUFFERING.

Gaspar Huberti, ca. third quarter 17th century, coloured engraving on parchment, 8,5 x 6,5 cm.

(St. Catherine's Convent Museum collection, Utrecht, inv. BMH dp3389)

therefore provide an important clue to the use and dissemination of this sort of devotionalia in the Dutch Republic. In this context, it can be assumed that the prints in the possession of devout women were more likely to survive because on their death they usually left their religious possessions to other women in their immediate community, whereas prints in the possession of lay people were more widely dispersed and for the most part lost.

COMMUNION PRINTS

In 1995, the Antwerp historian Alfons Thijs made a study of 166 'First Communion' prints from the Netherlands. His 'subjects' are preserved at the Ruusbroec-Society and in the collection at the Museum of Folklore in Antwerp. Of the 166 prints, 49 had associations with the North Netherlands. Although Thijs himself admits that he only investigated a small portion of all the Communion prints, his article produced some interesting findings. The earliest print examined, a 'beeldeken' given to a communicant from Kortrijk (Courtrai) in West Flanders, dates from 1724, followed by one from Beverwijk in the province of North Holland dated 1729. Earlier examples are unknown among the literature that had survived up until that point, although sources do mention that children at the beginning of the 17th century were being presented with devotionalia when they took their first Communion.

The earliest Communion print in the St. Catharine's Convent collection is 46 years older than the one from Kortrijk (see illustration). It is part of a small etching by Gaspar Huberti depicting the Christ child bearing his Arma Christi on his shoulder. The text on the reverse side states 'etteffien Jans west gedachtigh uwe eerste comunie gedaen 12 april 1678' (Etienne Jans remember your first communion 12 April 1678). A slightly later example is dated 1687 (see illustration p. 281) with Saint Cunera represented on the front surrounded with flowers. This also makes it the oldest engraving with a painted floral decoration that can be dated with any certainty. The text reads: 'Elisabeth Jans te paes haer eerste comuni den 30 mey 1687' (Elisabeth Jans on the occasion of her first communion on 30th May 1687). Countless similar examples followed after 1700.

CONFIRMATION PRINTS

The earliest Confirmation print in the St. Catharine's Convent collection is an extremely fine drawing of a vase overflowing with flowers, in the middle of which an emblem containing a heart is painted (see illustration p. 282). The words surrounding it say: 'soete eenighijdt Godt de ziel verblijdt' (sweet solitude in God gladdens the soul). Just as with the painting of Cornelia Willems Vlinder, this watercolour seems to have been painted by a 'klopje' (lay sister) or Beguine. On the reverse side is written: 'gevormt op S. Bartholomeus, 24 august 1689' (confirmed on Saint Bartholomew's Day, 24th August 1689)

The prints were also used on other occasions, such as entry into an order or community and anniversaries. A print has survived from 1716 marking the first Holy Mass given by Joannes van Heyingen (see illustration p. 283). Appropriately, the 'Adoration of the three kings' is depicted on the front. On this day, the feast of Epiphany (Twelfth Day), the new pastor of Enkhuizen

de Republiek. Daarbij kan worden verondersteld dat prentjes in het bezit van de geestelijke maagden beter zijn overgeleverd dan prentjes in bezit van leken. De vrouwen leefden zuinig en gaven hun religieuze bezittingen bij hun dood meestal door aan andere vrouwen binnen de gemeenschap. Prentjes in het bezit van leken raakten verspreid en zullen merendeels verloren zijn gegaan.

COMMUNIEPRENTEN

In 1995 bestudeerde de Antwerpse historicus Alfons Thijs 166 prenten voor eerste communicanten uit de Nederlanden. Zijn 'fonds' wordt bewaard in het Antwerpse Ruusbroecgenootschap en in de collectie van het Antwerpse Volkskundemuseum. Van de 166 prenten hadden er 49 betrekking op de Noordelijke Nederlanden. Hoewel Thijs erkent dat hij al met al slechts een marginaal deel van alle eerste communieprenten heeft kunnen bekijken, levert zijn artikel interessante onderzoeksresultaten op. De oudste aangetroffen prent dateert uit 1724 en betreft een 'beeldeken' voor een communicant uit het West-Vlaamse Kortrijk. Daarop volgt er een uit 1729 uit het Noord-Hollandse Beverwijk. In de tot dan toe overgeleverde literatuur zijn geen oudere exemplaren bekend, hoewel uit bronnen wel bekend is dat al in het begin van de 17^e eeuw devotionalia werd geschonken aan kinderen ter gelegenheid van hun eerste communie.

De oudste communieprent uit de collectie van het Catharijneconvent is maar liefst 46 jaar ouder (zie afbeelding p. 280). Het betreft een kleine afgesneden gravure van Gaspar Huberti met het Christuskind die zijn Arma Christi op zijn schouder meedraagt. De tekst op de achterzijde luidt 'etteffien Jans weest gedachtigh uwe eerste comunie gedaen 12 april 1678'. Het daaropvolgende oudste exemplaar is gedateerd 1687 (zie afbeelding p. 280). Op de voorzijde is de Heilige Cunera afgebeeld versierd met geschilderde bloemen. Het prentje is daarmee tevens de oudst met zekerheid te dateren gravure met een geschilderde bloemenversiering. De tekst luidt: 'Elisabeth Jans te paes haer eerste comuni den 30 mey 1687'. Na 1700 volgen er zo nog talrijke voorbeelden.

VORMSELPRENTEN

De oudste vormselprent in het Catharijneconvent is een zeer fraaie tekening van een vaas met bloemen waarin een embleem met een hart is geschilderd (zie afbeelding p. 282). Rondom staat geschreven 'soete eenighijdt Godt de ziel verblijdt' - zoete eenzaamheid met God verblijdt de ziel. Net als de schildering van Cornelia Willems Vlinder lijkt deze aquarel door een klopje of begijn zelf te zijn geschilderd. Op de achterzijde staat geschreven 'gevormt op S. Bartholomeusdag, 24 augustus 1689'. De prenten werden ook voor andere gelegenheden gebruikt, zoals bij intredes en jubilea. Uit 1716 is een prentje overgeleverd ter gelegenheid van de eerste Heilige Mis van Joannes van Heyningen (zie afbeelding p. 283). Toepasselijk is aan de voor

COMMUNIEPRENTJE VAN DE HEILIGE CUNERA.

Joannes van den Sande, ca. 1675, ingekleurde gravure op perkament, 11,5 x 8 cm.

(collectie Museum Catharijneconvent, Utrecht, inv. OKM dp6163)

COMMUNION PRINT DEPICTING SAINT CUNERA.

Joannes van den Sande, ca. 1675, coloured engraving on parchment, 11,5 x 8 cm.

(St. Catherine's Convent Museum collection, Utrecht, inv. OKM dp6163)

'SOETE EENIGHIJDT ALS GODT DE ZIEL VERBLIJDT', VAAS MET BLOEMEN RONDOM EEN EMBLEMATISCHE VOORSTELLING MET HART.

Anoniem, ca. 1685, geschilderd op perkament, 14 x 10 cm.

(collectie Museum Catharijneconvent, Utrecht, inv. OKM dp1042)

'SOETE EENIGHIJDT ALS GODT DE ZIEL VERBLIJDT' (SWEET SOLITUDE IN GOD GLADDENS THE SOUL), A VASE OF FLOWERS WITH A DEPICTION OF A EMBLEMATIC HEART.

Anonymous, ca. 1685, painting on parchment, 14 x 10 cm.

(St. Catherine's Convent Museum collection, Utrecht, inv. OKM dp1042)

began his ministry here. Considering the print is addressed to him, he probably received it as a gift or in remembrance from 'E.M.R.', possibly a 'klopje'.

*To the very Reverend,
Mr. Johannes van Heijningen
Who dedicated his first formal Mass
On Twelfth Day 1716*

*Today Immanuel revealed the secrets of heaven
To the unbelievers and the children of Christ*

*On the dedication of this inaugural Mass
Immanuel grants you a place in heaven'
Pray for E.M.R.*

Another print from 1752 has survived depicting Saint Joanna, which Maria Balk received on the occasion of another sacrament: her first confession (see illustration p. 284).

*'My first confessional print,
received from Reverend
Mr. J. Berveling,
28 December 1752
Maria Balk'*

zijde 'De aanbidding van de drie koningen' afgebeeld. Op die feestdag droeg de nieuwe zielenherder van Enkhuizen daar zijn dienst op. Aangezien het prentje aan hem is gericht, kreeg hij het wellicht ten geschenk en ter herinnering van 'E.M.R.', mogelijk een klopje.

*Aan de
Seer Eerwaarde heer
De Heer
Joannes van Heijningen
De eerste openbare Mis doende
Op Drie Koningendag 1716*

*Vandaag vertoont Emanuel
de Heydenen 't Geheymenis
en Hij aan 't Christus Israel
Door 't doen der openbare Mis
hij gun U, die 't schikt alles wel
die plaats daar geen geheym en is
Bid voor E.M.R.*

AANBIDDING VAN DE HEILIGE DRIEKONINGEN.

Anoniem, ca. 1700, ingekleurde gravure op perkament, 12,5 x 9,5 cm.

(collectie Museum Catharijneconvent, Utrecht, inv. OKM dp1421)

ADORATION OF THE MAGI.

Anonymous, ca. 1700, coloured engraving on parchment, 12,5 x 9,5 cm.

(St. Catherine's Convent Museum collection, Utrecht, inv. OKM dp1421)

Berveling was the pastor of the Catholic congregation attending the clandestine church of Saint Johannes (John) and Saint Willibrordus (Willibrord) on the Brouwersgracht in Amsterdam. It also appears here that the print was given to the recipient by a 'klopje' (lay sister) who calligraphed the text on behalf of the pastor. As such, this is the only known example of a print being used to celebrate the act of Confession, but it is plausible that many more were distributed to mark this sign of penitence.

Just as in Flanders, many prints were also awarded to mark the exemplary attendance at religious instruction classes. A print from 1774 has been preserved in Breda (see illustration p. 285) depicting a scene with Saint Emerentiana, with the following text on the reverse side:

*'I, Aurelia Bekkers, have for the first time
Recited my (bible) lesson
On 11 December in the year of 1774
In the great catechism
Of the Reverend father Simon van Hees'*

Taking into account the rather immature handwriting, it is not improbable that Aurelia herself wrote this text on the back of the print.

RAPID DISSEMINATION

Although their survival is extremely arbitrary, it appears that the use of prints to mark anniversaries, deaths and the celebration of the holy sacraments spread rapidly throughout the Republic. The origin of this custom is difficult to pin point, but it is not out of the question that it is to be found in the Middle Ages. Notably on entry into holy orders and anniversaries in convents, objects for use in private devotions were given as gifts; in this context many Books of Breviary have also been preserved. However, just as with obituary prints, the diverse applications were already generally widespread here. The great numbers of lay sisters and Beguines, coupled with the limitations within which the Catholic Church had to function in the Republic, probably contributed to the commonly practiced use of prints, quite different from the inward-looking monastic culture elsewhere.

HEILIGE JOANNA.
Abraham Geloude, ca. eerste kwart 18^e
eeuw, ingekleurde gravure op perkament,
12 x 9,5 cm.
(collectie Museum Catharijneconvent,
Utrecht, inv. OKM dp222)

SAINT JOANNA.
Abraham Geloude, ca. first quarter 18th
century, coloured engraving on parchment,
12 x 9.5 cm.
(St. Catherine's Convent Museum collection,
Utrecht, inv. OKM dp222)

Uit 1752 is een prentje met de Heilige Joanna overgeleverd, die Maria Balk ontving ter gelegenheid van een ander sacrament, haar eerste biecht (zie afbeelding p. 284):

*Mijn Eerste Biecht
Print Gekregen
van den Eerwaarde
Heer J. Berveling
den 28 December
1752
Maria Balk*

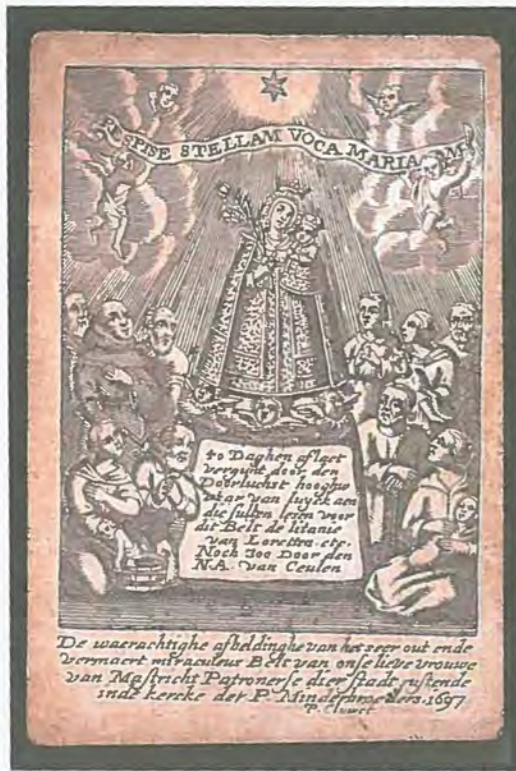
Berveling was de pastoor van de schuilkerk voor de katholieken van de Heilige Johannes en Willibrordus aan de Brouwersgracht in Amsterdam. Ook hier lijkt het erop of de ontvanger het prentje kreeg van een klopje, die namens de pastoor deze tekst op het prentje kalligrafeerde. Dit gebruik van biechtprintjes is het enige als zodanig bekend, maar het is aannemelijk dat er veel meer prenten ter gelegenheid van de viering van dit sacrament zijn uitgedeeld.

Net als in Vlaanderen zijn ook in de Noordelijke Nederlanden veel prenten uitgedeeld ter gelegenheid van het met goed gevolg volgen van de godsdienstlessen. In Breda wordt er een bewaard uit 1774 (zie afbeelding hieronder). Het betreft een voorstelling van de Heilige Emerentiana met op de achterzijde de tekst:

HEILIGE EMERENTIANA.
Anna Maria Bunel, ca. 1750, ingekleurde
gravure op perkament, 9 x 6,5 cm.
(collectie Breda's Museum, Breda, inv.
BT1241)

SAINT EMERENTIANA.
Anna Maria Bunel, ca. 1750, coloured
engraving on parchment, 9 x 6.5 cm.
(Breda's Museum collection, Breda, inv.
BT1241)

ONZE LIEVE VROUWE STERRE DER ZEE, BEDEVAARTPRENTJE UIT MAASTRICHT.

Peter Clouwet, ca. 1700, gravure op papier.

(collectie Museum Catharijneconvent, Utrecht, inv. ABM dp4572)

ONZE LIEVE VROUWE STERRE DER ZEE ('STAR OF THE SEA' MADONNA).

PILGRIMAGE PRINT FROM MAASTRICHT. Peter Clouwet, ca. 1700, engraving on paper.

(St. Catherine's Convent Museum collection, Utrecht, inv. ABM dp4572)

Suitably devotional objects, such as a prayer book, a rosary or prints accompanied the celebration of all sacraments. Prints were extraordinarily popular in the Dutch Republic, and in the course of the 18th century, it was common practice to distribute prints in remembrance and to foster the salvation of the deceased. Unlike Flanders for example, where this did not develop until the end of the 18th century, and in Germany not until well into the 19th century.

EXTRA SANCTIFICATION

Apart from the prints used to mark the celebration of the sacraments or as incentives, two paper prints have survived with a singular function. One, a pilgrimage print with a representation of 'Star of the Sea' Madonna of Maastricht, preserved in the collection in the Archiepiscopal Museum in Utrecht (see illustration). The other, a crucifixion of Christ, survived by way of the Episcopal Collection in Breda (see illustration p. 287). Had just one survived, we would probably have assumed that it was a fortuitous, unique example, but because there are two prints with identical texts on the reverse side, another conclusion can be drawn.

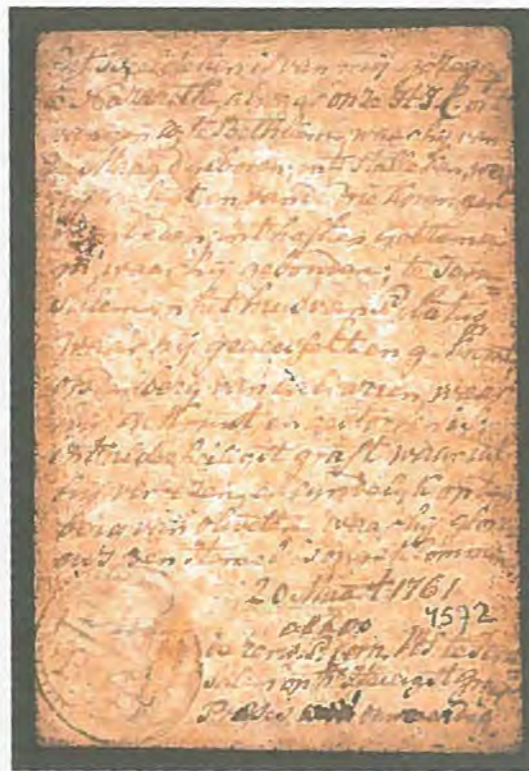
'This portrait, sanctified by me

In Nazareth, where our Lord Jesus Christ was received

In Bethlehem, where He was born of the Virgin Mary,

Laid in a manger and worshipped by the Three Kings;

In the Garden of Gethsemane in Jerusalem, where He was captured

Ik Aurelia Bekkers heb voor mijn eersten keerd mijn les opgezegd op den 11 december in het jaar 1774 in de groote Catechismus bij den Eerwaerde pater Simon van Hees.

Gelet op het nog niet erg volwassen handschrift, is het niet onwaarschijnlijk dat Aurelia zelf deze tekst op de achterzijde van het prentje schreef.

SNELLE VERSPREIDING

Hoewel de overlevering sterk willekeurig is, lijkt het erop dat in de Republiek het gebruik van prenten bij jubilea, overlijden en sacramentsvieringen zich spoedig verspreidde over het hele land. De oorsprong is moeilijk te duiden, maar het is niet uitgesloten dat deze gebruiken ook in de late Middeleeuwen al voorkwamen. Met name bij de intrede en jubilea in de kloosters werden objecten geschonken voor privé-devotie; in die context zijn ook vele getijdenboeken bewaard gebleven. Evenals de doodsprentjes zijn de diverse gebruiken hier echter eerder algemeen verspreid. Waarschijnlijk hebben het grote aantal kloppen en begijnen en de beperkingen waarmee de katholieke kerk in de Republiek moest functioneren, bijgedragen tot een weid verspreid prentengebruik, dus los van de monastieke, in zichzelf gekeerde cultuur elders.

Bij alle sacramenten paste een materieel devotioneel object zoals een boekje, een rozenkrans of prentjes. Prentjes waren in de Republiek ongekend populair. In de loop van de 18^e eeuw was het algemeen gebruik om prentjes uit te delen ter herinnering en ter bevordering van het zielenheil van de overledenen. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld Vlaanderen, waar deze ontwikkeling pas op gang kwam aan het einde van de 18^e eeuw, en in Duitsland zelfs pas in de loop van de 19^e eeuw.

EXTRA HEILIGING

Behalve prentjes ter gelegenheid van een sacramentsviering of beloning zijn er twee papieren prentjes bewaard met een bijzonder gebruik. Het ene, een bedevaartprentje met de afbeelding van Onze Lieve Vrouwe Sterre der Zee te Maastricht is afkomstig uit de collectie van het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht (zie afbeelding p. 286). Het andere, een gekruisigde Christus, is overgeleverd via de bisschoppelijke collectie van Breda (zie afbeelding hiernaast). Als er maar één was overgeleverd hadden we wellicht verondersteld dat het en toevallig, uniek exemplaar betrof, maar omdat het twee prentjes betreft met identieke teksten op de achterzijden is een andere conclusie mogelijk.

GEKRUISIGDE CHRISTUS. anoniem, ca. 1750, ingekleurde gravure op papier, 9,5 x 6 cm. (collectie Breda's Museum, Breda, inv. BT3502)

CRUCIFIXION OF CHRIST. anonymous, ca. 1750, coloured engraving on paper, 9,5 x 6 cm. (Breda's Museum collection, Breda, inv. BT3502)

*And taken to the house of Pontius Pilate where He was flagellated and crowned,
He was crucified and died on the mount of Calvary
In the most holy of graves, from which he is arisen
And finally from the Mount of Olives gloriously ascended to Heaven*

20th March 1761

The very Reverend

Father Cornelius Vos

of the Holy of Holies

Prates unworthy'

Both prints have a paper seal attached with the Maltese Cross of Jeruzalem, which - as well as the content of the text - gives them extra sanctification. This elevates them to tertiary relics or brandea. These were usually portions of silk or cloth, which had lain in contact with a martyr's remains or something that was consecrated in situ and were treated as relics. The fact that the pastor sanctified a number of prints in this way by taking them to the Holy Land and afterwards distributing them to others, presents an interesting new perspective. The images no longer solely served the imagination but had been elevated to cult objects - a practice of idolatry that was severely condemned at the beginning of the 17th century.

What is more, what makes it even more interesting is that a pilgrimage print from Maastricht has been employed. Prints from pilgrimage centres were produced in ever greater quantities in the course of the 18th century. This trend illustrated that the original beliefs that images served solely as a means to instruction and the support of prayer were further abandoned during the 18th century.

ORIGINS

From the 17th century onwards, references to devotional prints were not uncommon. The 'beeldekens', 'beldekens' and 'beeltjens', as they were referred to on the prints themselves, were circulated from within the religious circles of priests and devout women for their own use, as gifts to each other and to lay people. During the second half of the 17th century, the exchanging of prints among the members of the spiritual communities especially to mark the celebration of the sacraments became a set custom. In the 18th century, all the customs were implemented throughout the Republic and beyond, and were common knowledge. Furthermore, all the situations in which they were to be employed were clearly laid down, and there is rarely mention of examples being found where the 'use' was not evident. Due to the fact that only a small amount of the material has survived and that the adage that 'the older the more rare' is particularly appropriate here, it is difficult to trace the exact origins of the diverse customs used. The earliest discovered material originates principally from the province of Holland. However, it is not improbable that a number of usages, like the tradition of representative images, were already common in the Middle Ages.

*'Dit Beeldeken is van mij gebenedicteert
te Nazareth alwaar onz H. J.C. ont-
vangen is te Bethleem, waar hij van
de Maagd geboren in 't stalleken, waar
hij gelegd, en van 3 Koningen aan-
beden; in 't hosken getzema-
ni waar hij gebonden te Jeru-
zalem in 't huis van Pilatus
waar hij gegeesselt en gekroont
is, op den Berg van-calvarien, waar
hij gekruist, en gestorven is
int alderheiligst graft, waaruit
hij verrezen, en eyndelyk op den
berg van oliveten waar hij glori-
eus den Hemel is opgeklimmen*

20 Maart 1761

alzo

De Eerw. P. Corn. Vos op 't alderheiligst Praeses onwaardig'

Beide prentjes zijn voorzien van een papieren zegel met Maltezer kruis uit Jeruzalem, waardoor ze - behalve de inhoud van de tekst - extra zijn geheiligd. De prentjes zijn als het ware gepromoveerd tot tertiaire relieken of brandea. Dit zijn aanraakreliken, waarbij het object een sacraal voorwerp had aangestreeken of ter plekke was ingezegend. Het gegeven dat de pastoor meerdere prentjes op deze wijze sacraliseerde door ze mee te nemen naar het Heilige Land en ze daarna aan anderen uitdeelde, levert een interessant nieuw perspectief op. De afbeeldingen dienden niet enkel meer ter imaginatie, maar werden inmiddels ook verheven tot cultusobjecten een vereringspraktijk die aan het begin van de 17^e eeuw nog zwaar was veroordeeld. Interessant is bovendien dat daarbij een bedevaartsprentje uit Maastricht werd aangewend. Prentjes afkomstig uit bedevaartsoorden werden in de loop van de 18^e eeuw steeds meer vervaardigd. Deze tendens toont aan dat de aanvankelijke opvattingen dat afbeeldingen enkel ter lering en ondersteuning van het gebed dienden, in de loop van de 18^e eeuw verder werden losgelaten.

BESCHRIJVING

Het beschrijven van devotieprenten was vanaf de 17^e eeuw in de Republiek geen zeldzaamheid. Vanuit religieuze kringen rondom de priesters en de geestelijke maagden werden de op de prenten genoemde 'beeldekens', 'beldeken' en 'beeltjen', verspreid voor zichzelf, voor elkaar en aan leken. Met name bij sacramentele gelegenheden werd het in de loop van de tweede helft van de 17^e eeuw een vast gebruik

In the Catholic clandestine churches of the Republic, it appears that the inscribed prints, produced primarily in Antwerp, were a safe and reliable way to promote the intention of the different prayers, including the prevalent prayer of salvation. The reason for the existence of the obituary print in the Republic seems to be a logical consequence of the restrictions facing the Catholic Church at this time. Doctrine proclaimed that when someone died and the soul of that person faced the Last Judgement, there was a great chance that it would be sent in the 'wrong' direction and end up in hell or purgatory. Traditionally, masses were celebrated to save souls in purgatory from eternal damnation by elevating them to heaven through indulgenced prayers. In the more or less banned Catholic congregations of the Republic, this must have been much more difficult. It would have been impossible to celebrate masses freely, which were after all forbidden. As an alternative to the mass of salvation, perhaps the obituary print functioned as an aid to the indulgenced prayers for the souls in purgatory.

MEMORIAL PAINTINGS

Moreover, praying for the salvation of the soul with the aid of religious images was already an established phenomenon. Prayers of salvation for the original owners and their relatives can often be found in texts and Breviaries. From the late Middle Ages onwards, 'memorietafels' (memorial paintings) – such as the commemorative plaques or paintings in Catholic churches – were embellished with texts, verses and prayers, remarkably reminiscent of the texts on early obituary prints. The saints depicted on them, just as on the prints, served as mediators between the soul and God. 'Pray for the soul', 'Requiescat in pace' or 'Ora pro me' appear in the paintings in memory of the deceased depicted. In the tables of remembrance the deceased were illustrated; on the obituary prints only the name appeared. In view of the many similarities, the obituary prints can be regarded as private 'memorietafels' in miniature. In subsequent centuries, the inscribed prints appeared to be a reasonable alternative, which it is true originated in spiritual communities but were soon adopted by the Catholic elite.

About the author

Evelyne Verheggen (1960) was attached to the art history department of the Radboud University in Nijmegen. Under the auspices of the research programme 'Christian Cultural Inheritance', she conducted her doctoral research, entitled 'The use and spread of prayer and devotional prints in the North Netherlands 1580 - 1840, an interaction between iconology, popular devotion and spirituality', on devotional prints. The findings are expected at the end of 2004. Apart from papers on devotional prints, Evelyne Verheggen has also published work on relics and the veneration of relics. This article has been written thanks to the help of Albericus de Meyer OSA.

Bibliography

- * APPUHN, H. EN C. VON HEUSINGER, 'Der Fund kleiner Andachtsbilder des 13. bis 17. Jahrhunderts in Kloster Wienhausen', in: *Niederdeutsche Beiträge zur Kunstgeschichte*, Vol. IV (1965), pp. 157-238.
- * DUINKERKEN, A. VAN, (VERANTW.), 'Beati patris Bernardi primi quondam abbatis Clarevallensis coenobii Rhythmica Oratio ad unum quoddam membrorum Christi patientis et a cruce pendens' of 'Godtvrughtighe oeffeninghe van den H. Bernardus tot de lidmoeten vanden ghekruysten Jesus', Haarlem 1948.

om de prenten onder elkaar te verspreiden. In de 18^e eeuw zijn alle gebruiken in en rondom de Republiek doorgevoerd en algemeen bekend. Alle gebruikcontexten liggen daarbij vast, slechts zelden is sprake van een onbekend 'gebruik'. Omdat het materiaal marginaal is opgeleverd en het adagium 'hoe ouder des te zeldzamer' zeer op de devotieprenten van toepassing is, is het moeilijk de precieze bron van het ontstaan van de diverse gebruiksculturen te traceren. Het vroegste aangetroffen materiaal is voornamelijk afkomstig uit de provincie Holland. Het is echter niet onwaarschijnlijk dat een aantal functies, net als de gebruikte beeldcultuur, reeds voorkwam in de late Middeleeuwen.

In de katholieke schuil- en schuurkerken van de Republiek blijken de voornamelijk te Antwerpen vervaardigde prentjes met opdrachten een veilig en gedegen middel te zijn geweest ter bevordering van gebedsintenties, waaronder het veelvuldig voorkomende gebed voor zielenheil. De reden voor het ontstaan van het doodsprentje in de Republiek lijkt een logisch gevolg van de beperkingen waarmee de katholieke kerk te maken had. De leer verkondigde dat bij overlijden de kans groot was dat de ziel van de overleden medemens bij het laatste oordeel de 'verkeerde' kant zou worden opgestuurd en zou belanden in de hel of het vagevuur. Traditiegetrouw werden missen opgedragen om via aflaatgebeden de zielen in het vagevuur alsnog de hemel in te bidden. In de min of meer verboden katholieke gemeenschappen van de Republiek moet dat moeilijker zijn geweest. Het was niet mogelijk onbeperkt missen op te dragen die immers officieel niet waren toegestaan. Als alternatief voor de zielenmis is wellicht het doodsprentje als hulpmiddel bij het aflaatgebed voor de zielen in het vagevuur gaan functioneren.

MEMORIETAFELS

Het bidden voor zielenheil met behulp van religieuze voorstellingen was bovendien een reeds lang ingeburgerd fenomeen. In handschriften en getijdenboeken zijn vaak gebedsopdrachten te vinden voor het zielenheil van de oorspronkelijke eigenaars en hun familieleden. Vanaf de late Middeleeuwen werden memorietafels - gedenkboorden of schilderijen zoals die in katholieke kerken voorkomen - voorzien van teksten, rijmpjes en gebeden, die vaak een opvallende gelijkenis vertonen met de teksten op vroege doodsprentjes. De afgebeelde heiligen dienden, net als op de prentjes, als middelaars tussen de ziel en God. 'Bid voor de ziel', 'Requiescat in pace' of 'Ora pro me' staat geschreven op de schilderijen ter nagedachtenis van de afgebeelde overledenen. Met die teksten dienden de memorietafels, net als de doodsprentjes, als oproep voor een gebed voor zielenheil en ter herinnering aan een overledene. Bij de memorietafels werd de persoon afgebeeld, bij het doodsprentje was enkel de naam vermeld. Gezien de vele overeenkomsten kan men de doodsprentjes beschouwen als private memorietafels in het klein. In de daaropvolgende eeuwen bleken de met teksten voorziene prentjes een redelijk alternatief dat weliswaar ontstond in de geestelijke milieus, maar al spoedig werd overgenomen door de katholieke elite.

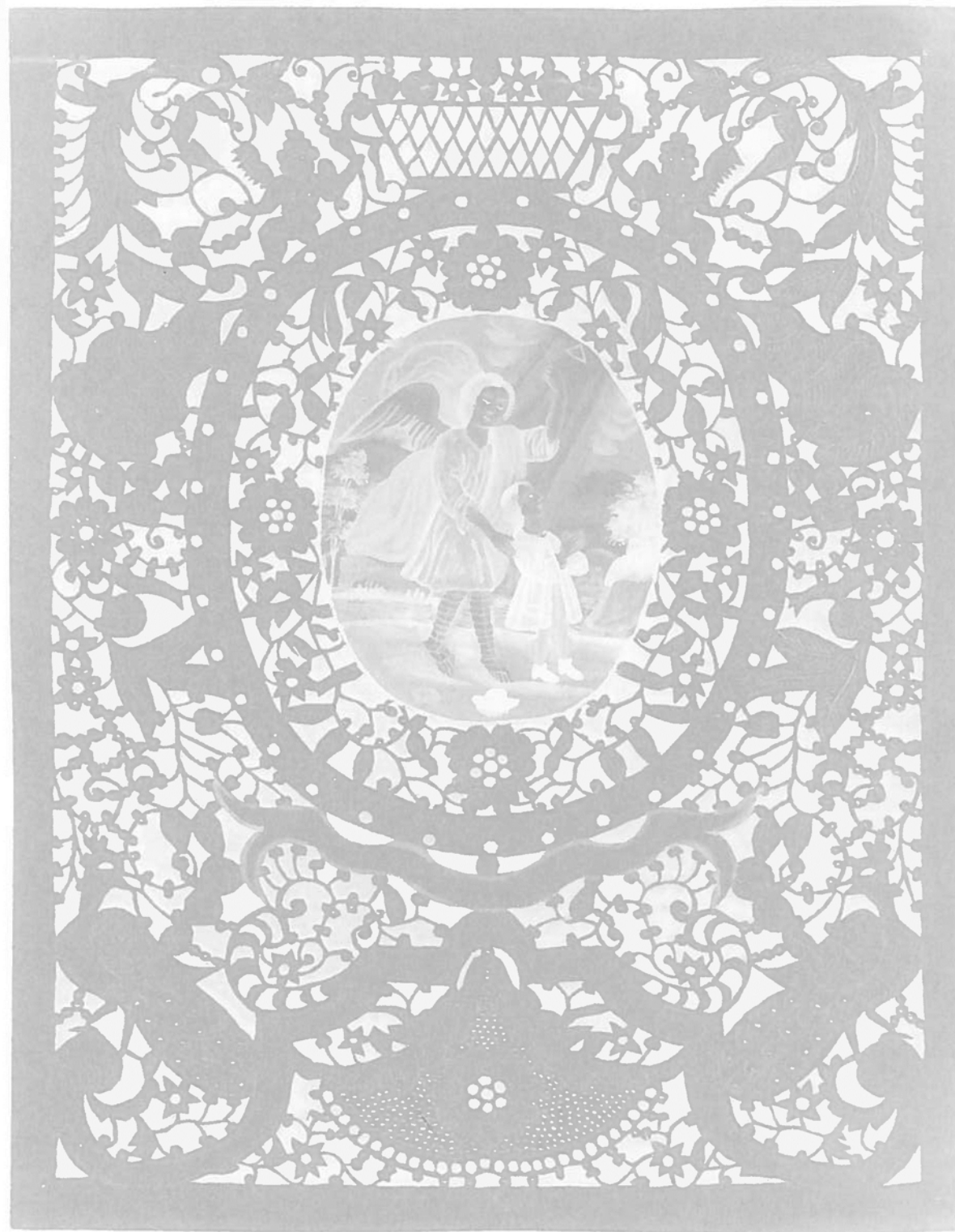
- HONÉE, E., 'Beeld en verbeelding in de Middeleeuwse gebedscultuur. Een kerkhistorische beschouwing' in: H. van Os, 'Gebed in Schoonheid. Schatten van privé-devotie in Europa 1300-1500', Cat. Rijksmuseum Amsterdam 1994.
- MONTEIRO, M., 'Geestelijke maagden. Leven tussen klooster en wereld in Noord-Nederland gedurende de zeventiende eeuw', Hilversum 1996.
- THIJS, A.K.L., 'Antwerpen Internationaal Uitgeverscentrum van devotieprenten 17e-18e eeuw', Leuven 1993.
- THIJS, A., 'Beeld, tekst en context: gedachtenisprenten voor eerstecommunicanten uit Vlaanderen en Nederland (18^e-19^e eeuw)', in: *Volkskunde* 96 (1995), pp. 263-322.
- VANDENBROECK, P., E.A., 'Hooglied. De beeldwereld van religieuze vrouwen in de Zuidelijke Nederlanden, vanaf de 13de eeuw', Cat. Paleis voor Schone Kunsten, Brussels 1994.
- VERHAVE, J. EN P., 'Schaarkunst. Ontwikkeling van de papierknipkunst in Nederland', Cat. Nederlands Open-Air Museum, Arnhem 1983.
- VERHEGGEN, E., 'Prentjes met een verhaal', in: *Kerktijd*, Vol. 8 no. 1 (1996), pp. 3-9.
- VERHEGGEN, E., 'Antwerpse devotieprenten met handgeschreven met handgeschreven teksten uit de 17de eeuw in de Republiek', in: *Volkskunde* 98-1 (1997), pp. 41-51.
- VERHEGGEN, E., 'Laat, Lijdt, Leert en Mint - Minnemystiek op devotieprenten in de zeventiende-eeuwse Republiek', in: *Historica*, 25 (2002), pp. 9-12.
- VERHEGGEN, E., 'Bidden voor een goede gesteltenis van de ziel. Suffragia in de Noordelijke Nederlanden', in: *Leids Kunsthistorisch Jaarboek*, Leiden 2002, pp. 177-204.
- VERHEGGEN, E., 'Het gebruik en de verspreiding van de prenten uit de Pia Desideria van Boëtius a Bolswert in de Noordelijke Nederlanden', in: A. Molendijk (editor), *Materieel Christendom Religie en materiële cultuur in West-Europa*, Hilversum 2003, pp. 295-317.

Over de auteur

Evelyne Verheggen (1960) was verbonden aan de vakgroep Kunstgeschiedenis van de Radboud Universiteit Nijmegen. In het kader van het onderzoeksprogramma Christelijk Cultureel Erfgoed verrichtte zij promotieonderzoek devotieprenten, onder de titel 'Het gebruik en de verspreiding van bid- en devotieprenten in de Noordelijke Nederlanden 1580-1840, een interactie tussen beeldcultuur, volksvroomheid en spiritualiteit'. Het resultaat wordt eind 2004 verwacht. Behalve over devotieprenten publiceerde zij over relieken en reliekverering. Dit artikel is tot stand gekomen mede dankzij de hulpvaardigheid van Albericus de Meyer OSA.

Literatuur

- APPUHN, H. EN C. VON HEUSINGER, 'Der Fund kleiner Andachtsbilder des 13. bis 17. Jahrhunderts in Kloster Wienhausen', in: *Niederdeutsche Beiträge zur Kunstgeschichte, Band IV* (1965), pp. 157-238.
- DUINKERKEN, A. VAN, (VERANTW.), 'Beati patris Bernardi primi quondam abbatis Clarevallensis coenobii Rhythmica Oratio ad unum quodlibet membrorum Christi patientis et a cruce pendens' of 'Godtvruchtighe oeffeninghe van den H. Bernardus tot de lidmaeten vanden ghekruysten Jesus', Haarlem 1948.
- HONÉE, E., 'Beeld en verbeelding in de Middeleeuwse gebedscultuur. Een kerkhistorische beschouwing' in: H. van Os, 'Gebed in Schoonheid. Schatten van privé-devotie in Europa 1300-1500', cat. Rijksmuseum Amsterdam 1994.
- MONTEIRO, M., 'Geestelijke maagden. Leven tussen klooster en wereld in Noord-Nederland gedurende de zeventiende eeuw', Hilversum 1996.
- THIJS, A.K.L., 'Antwerpen Internationaal Uitgeverscentrum van devotieprenten 17e-18e eeuw', Leuven 1993.
- THIJS, A., 'Beeld, tekst en context: gedachtenisprenten voor eerstecommunicanten uit Vlaanderen en Nederland (18^e-19^e eeuw)', in: *Volkskunde* 96 (1995), pp. 263-322.
- VANDENBROECK, P., E.A., 'Hooglied. De beeldwereld van religieuze vrouwen in de Zuidelijke Nederlanden, vanaf de 13de eeuw', cat. Paleis voor Schone Kunsten, Brussel 1994.
- VERHAVE, J. EN P., 'Schaarkunst. Ontwikkeling van de papierknipkunst in Nederland', cat. Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem 1983.
- VERHEGGEN, E., 'Prentjes met een verhaal', in: *Kerktijd*, jrg. 8 nr. 1 (1996), pp. 3-9.
- VERHEGGEN, E., 'Antwerpse devotieprenten met handgeschreven met handgeschreven teksten uit de 17de eeuw in de Repu-bliek', in: *Volkskunde* 98-1 (1997), pp. 41-51.
- VERHEGGEN, E., 'Laat, Lijdt, Leert en Mint - Minnemystiek op devotieprenten in de zeventiende-eeuwse Republiek', in: *Historica*, 25 (2002), pp. 9-12.
- VERHEGGEN, E., 'Bidden voor een goede gesteltenis van de ziel. Suffragia in de Noordelijke Nederlanden', in: *Leids Kunsthistorisch Jaarboek*, Leiden 2002, pp. 177-204.
- VERHEGGEN, E., 'Het gebruik en de verspreiding van de prenten uit de Pia Desideria van Boëtius a Bolswert in de Noordelijke Nederlanden', in: A. Molendijk (red.), *Materieel Christendom Religie en materiële cultuur in West-Europa*, Hilversum 2003, pp. 295-317.

Maria, Dine Conynge J. Filz Dei con con a u
 De Schiedentoon ver geest verlijmt uke st. be

In de wolden Ree water
 die te vengende et salom in mids
 Dits de wolden Plybry
 die hy ten Conynge Stad in Ghent ter daver
 vengende die drecht. sy was die
 die hy ten Conynge met devotie geniet ende
 vengende die en den Maria die sal
 vengende die verbeent te den den St. dighen Bernanone.

DEEL 2

GEEST VAN PAPIER - ARTIKELEN

PART 2

SPIRIT OF PAPER - ARTICLES

- ALIZA THOMAS
102 **GESCHREVEN STEMMEN, GESPROKEN
TEKENS**
Gebruik en verspreiding van papier in de islamitische wereld
WRITTEN VOICES, SPOKEN SIGNS
Use and spread of paper in the Islamic world
- RENE TEYGELEER
136 **DE GEEST VAN AMATL**
De religieuze schriftdragers van de Azteken en de Maya
THE SPIRIT OF 'AMATL'
Religious writing materials of the Aztecs and the Maya
- ROGIER UITENBOOGAART
186 **ÉÉN MILJOEN GEBEDEN**
Geschiedenis en religieuze betekenis van het Japanse washi
ONE MILLION PRAYERS
The historical and religious significance of Japanese 'washi'
- CHUNGHIE LEE
218 **RITUELE BLOEMEN VAN PAPIER**
Koreaanse familie- en begrafenisrituelen
RITUAL FLOWERS OF PAPER
Korean family customs and funeral rites
- MANOHAR UPRETI
236 **LOKTA, KONING DER NEPALESE
PAPIEREN**
Medicinaal en religieus gebruik van daphne-papier
LOKTA, KING OF NEPALESE PAPERS
The medicinal and religious use of 'Daphne paper'
- EVELYNE VERHEGGEN
246 **BIDDEN MET BEELDEN**
Oorsprong en gebruik van bid- en devotieprenten
PRAYING WITH IMAGES
The origin and use of devotional prints
- KITTY JANSEN-ROMPEN
298 **UITBUNDIGE UITINGEN**
Papier en het Limburgse carnaval
EXUBERANT EXPRESSIONS
Paper and the limburg carnival
- HENK PORCK
334 **HET KOFFERTJE VAN FRANK**
Geniale papieren vouwsels
FRANK'S 'KOFFERTJE'
Ingeniously folded paper creations
- PAU GROENENDIJK
356 **DE FACSIMILE'S VAN DE DAGBOEKEN
VAN ANNE FRANK**
De zoektocht naar de oorsprong van de zes geschriften
FACSIMILE OF THE ANNE FRANK DIARIES
The search for the origins in the six note books
- PETER GENTENAAR
378 **NAWOORD**
EPILOGUE
- ARNE WESTERHOF
386 **TIEN JAAR BIËNNALE BOEKEN**
TEN YEARS OF BIENNIAL BOOKS

G E E S T V A N P A P I E R
S P I R I T O F P A P E R

'Geest van papier' is een uitgave van Uitgeverij Compres bv, ter gelegenheid van de Holland Papier Biënnale 2004 in samenwerking met de Stichting Papiermanifestatie '94. Meer over deze uitgave staat op pagina 399.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van print, fotokopie, microfilm, digitale dataopslag of anderszins, zonder schriftelijke toestemming van de uitgever en de auteur.

'Spirit of paper' is a publication of Uitgeverij Compres bv, at the occasion of the Holland Papier Biënnale 2004 in collaboration with the Foundation Papermanifestation '94. More information about this publication can be found on page 398.

All rights reserved. No part of this publication may be duplicated and/or made public by means of print, photocopy, microfilm, digital data or any other method without prior permission in writing from the publisher and the author.